

บทที่ 2

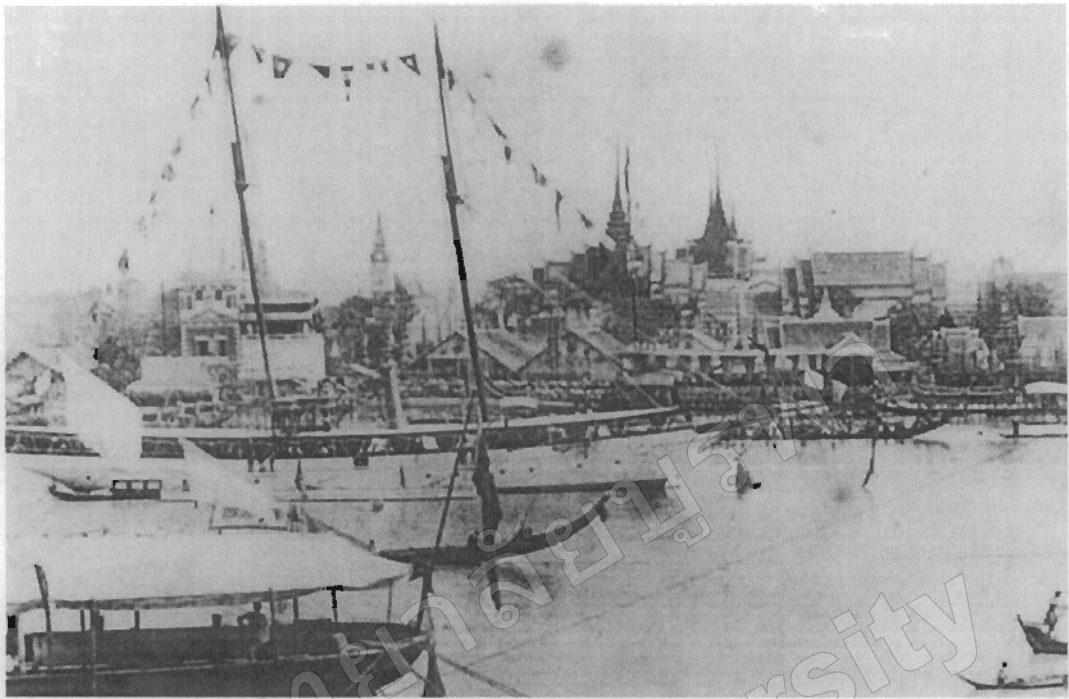
สภาพภูมิสังคมสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่ส่งผลต่อสถาบันพระสงฆ์

สภาพภูมิสังคม หมายถึงพื้นความรู้เกี่ยวกับสังคมที่มีความเกี่ยวข้องกับความเป็นไปของสภาพแวดล้อม ซึ่งคำว่าภูมิ มีความหมายว่าพื้นความรู้ (พจนานุกรมฉบับมติชน, 2547, หน้า 654) และสภาพภูมิสังคมครอบคลุมถึงพื้นความรู้ด้านแนวความคิด และวิธีการแสดงออกของผู้นั้นในช่วงเวลานั้น ซึ่งในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีสภาพภูมิสังคมที่ส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนอย่างมากในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น สภาพเศรษฐกิจ ประเพณี และงานทางด้านพระพุทธศาสนา สถาบันสงฆ์ได้รับผลกระทบโดยตรงในฐานะที่เป็นผู้เผยแผ่และสืบทอดพระธรรมคำสอนและมีความใกล้ชิดกับสถาบันพระมหากษัตริย์และประชาชน ดังนั้นสภาพภูมิสังคมสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่ส่งผลต่อสถาบันพระสงฆ์จะประกอบไปด้วย ภูมิหลังของกรุงเทพมหานคร การปกครองคณะสงฆ์ การชำระพระพุทธศาสนา และการก่อตั้งคณะธรรมยุติกาลงตลอดจนผลสืบเนื่องในเวลาต่อมา สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้แสดงความสำคัญของพระสงฆ์กับสังคมไทยไว้

ภูมิหลังของกรุงเทพมหานคร

สภาพภูมิทัศน์ของกรุงเทพมหานครเป็นที่ราบลุ่มประกอบด้วยคลองสายใหญ่และคลองสาขาเป็นเส้นทางในการติดต่อทั้งทางการค้าและการอพยพย้ายที่ตั้งถิ่นฐาน มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านกลางเมืองหลวง แบ่งพื้นที่ออกเป็นฝั่งธนบุรีและฝั่งพระนคร ใช้เรือเป็นพาหนะ ภาพถ่ายที่บันทึกสภาพแวดล้อมบริเวณกรุงเทพมหานครปรากฏขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บันทึกภาพโดยจอห์น ทอมสัน และขุนสุนทรสาทิสลักษณ์ (จิตร จิตราคนี) ส่วนใหญ่เป็นภาพบริเวณพระบรมมหาราชวัง พระอารามหลวงตลอดจนพื้นที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการคมนาคมบริเวณกรุงเทพมหานคร เช่น ภาพริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาท่าราชวรดิฐ (ภาพที่ 2-1) เป็นภาพที่แสดงถึงการคมนาคมด้วยเรือหลายขนาด นอกจากนี้ยังพบภาพชาวแพที่ปลูกเรือเครื่องผูกที่สร้างขึ้นบนแพลอยน้ำแทนการตั้งถิ่นฐานบนบกสามารถล่องไปตามแม่น้ำได้ตามที่ปรากฏในคำประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวแพหมายถึงประชาชนที่ปลูกเรือแพอาศัยโดยรอบฝั่งคลอง (ภาพที่ 2-2)

ภาพบ้านเรือนรอบฝั่งพระนครนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายพระนคร ซึ่งการขยายพระนครเริ่มมีมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ด้วยการขุดคลองรอบกรุงขยายจากคลองคูเมืองเดิม ต่อมาจึงมีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพที่ 2-1 ทศนิยมภาพพิมพ์แม่เจ้าพระยาบริเวณท่าราชวรดิฐ (กรมศิลปากร, 2547, หน้า 186)

ภาพที่ 2-2 เรือนแพริมแม่เจ้าพระยา (กรมศิลปากร, 2547, หน้า 186)

การขุดคลองเพื่อขยายอาณาเขตของเมืองเป็นผลเนื่องจากมีประชาชนเข้ามาอาศัยมากขึ้น เพราะกรุงเทพมหานครมีพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การเกษตร มีเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมสู่หัวเมืองต่าง ๆ จำนวนประชาชนจึงย้ายเข้ามาอาศัยทำการค้า การเกษตร ดังที่ บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ บันทึกไว้ว่าในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีประชาชนมากถึง 6 ล้านคน ประกอบด้วยชาวสยาม และชาวต่างชาติต่าง ๆ เช่น จีน มลายา ลาว เขมร มอญ กะเหรี่ยงของลัวะ (ปาลเลอกัวซ์, 2552) นอกจากนี้ ยังมีการบันทึกประชาชนจากการออกสำรวจเฉพาะในกรุงเทพมหานครว่ามีประชาชนอาศัยราว 404,000 คน (Terwiel, 1989)

จำนวนประชาชนที่มีมากยิ่งขึ้นสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และมีการวางผังเมืองเพื่อรับการขยายพื้นที่เมืองหลวงด้วยการขุดคลองต่าง ๆ ปยุณาท บุนนาค และคณะ (2525) กล่าวถึงการวางผังเมืองและการขุดคลองในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2398 สรุปได้ว่า

ในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2352) เป็นช่วงเวลาของการสร้างบ้านเมืองขึ้นใหม่ การขุดคลองเป็นไปเพื่อประโยชน์ทางด้านยุทธศาสตร์และการคมนาคม ผังของเมืองมีความคล้ายกับในสมัยอยุธยา มีคลองรอบกรุงจึงเป็นเส้นกำหนดขอบเขตของตัวเมืองกรุงเทพมหานคร เมื่อมีประชาชนมาอาศัยเพิ่มมากขึ้นจึงขยายเมืองออกไปตามแนวคลองรอบกรุง

ในสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2367) มีการขุดคลองที่หัวเมืองใกล้กับกรุงเทพมหานครในคราวสร้างป้อมเมืองสมุทรปราการ มีป้อมที่นครเขื่อนขันธ์ยังสร้างไม่เสร็จ จึงโปรดฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเทพเป็นแม่กองทำการสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ยังค้างอยู่ และสร้างป้อมขึ้นชื่อป้อมเพชรหึง และให้ขุดคลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์มาทะลุออกคลองตาลาวมีพระยาเพชรพิไชยเป็นนายงานจ้างแรงงานชาวจีน จากนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเทพทรงสร้างวัดซึ่งได้รับพระราชทานนามว่าวัดไพชยนต์พลเทพ พระยาเพชรพิไชยสร้างวัดชื่อวัดโปรดเกศเชษฐาราม

ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367 - พ.ศ. 2394) มีการขุดคลองในช่วงเวลาสำคัญ 2 ช่วง คือ ในระหว่าง พ.ศ. 2371- พ.ศ. 2393 มีการขุดลอกซ่อมคลอง ได้แก่ คลองสุนัขหอนเชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลองในแขวงเมืองสมุทรสาครและสมุทรสงคราม คลองบางขุนเทียนเป็นการรวมคลองบางบอนแขวงธนบุรีตั้งแต่วัดปากน้ำถึงบางขุนเทียนตอนหนึ่ง และจากบางขุนเทียนถึงวัดเล้าอีกตอนหนึ่ง และในปี พ.ศ. 2380 จึงเริ่มดำเนินการขุดซ่อมคลองพระโขนงพร้อมกับการขุดคลองขึ้นใหม่ชื่อว่า คลองแสนแสบ หรือคลองบางขนากเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง

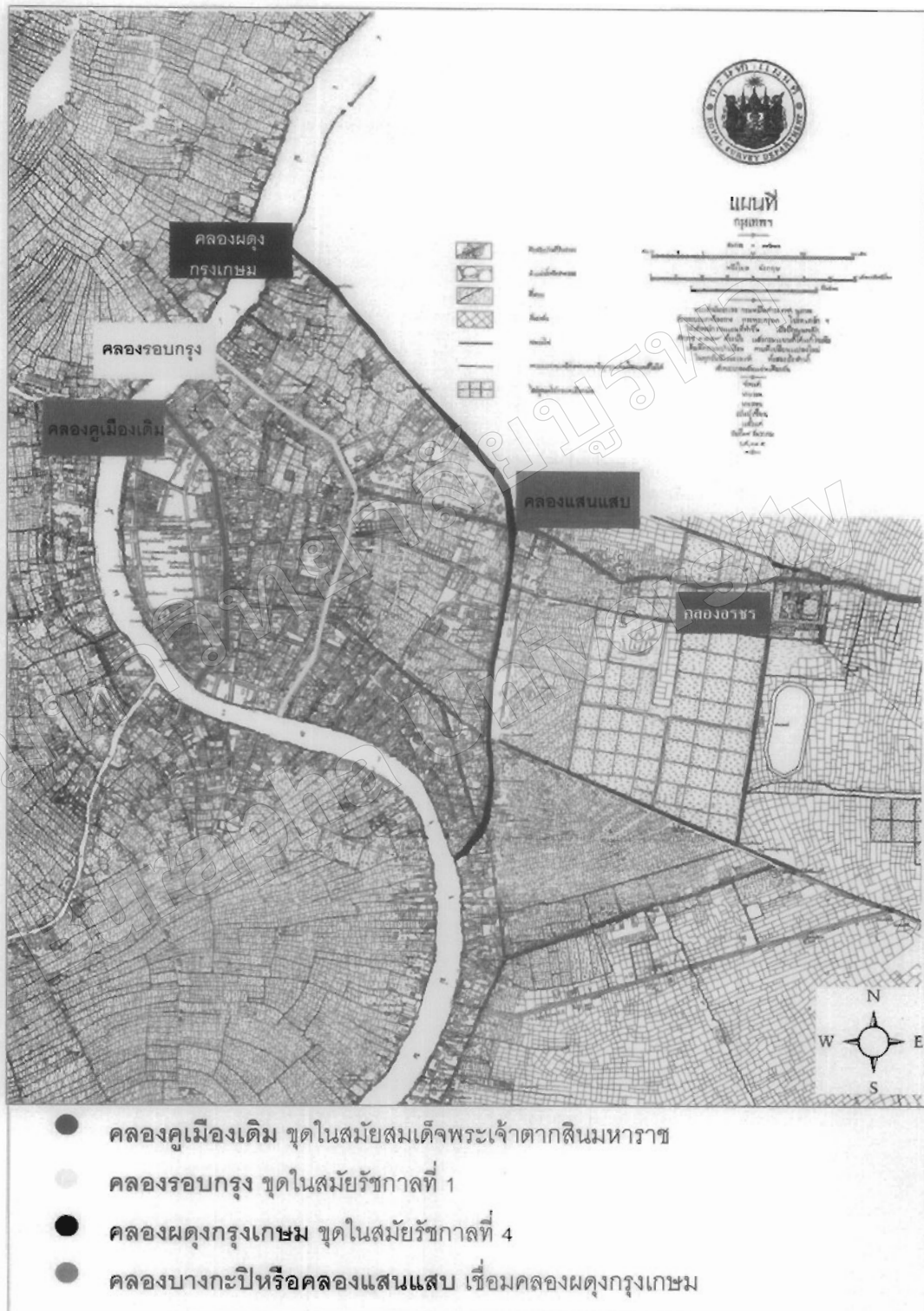
ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการขุดคลองสายสุดท้ายที่ขุดขึ้นก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง (พ.ศ. 2398) คือ คลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งขุดเมื่อปี พ.ศ. 2394 นับเป็นคลองสายที่ 3 ที่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาทิศเหนือและทิศใต้เข้าด้วยกัน คลองสายที่ 1 คือคลองคูเมืองเดิมขุดขึ้นในสมัยธนบุรี และคลองสายที่ 2 คือคลองรอบกรุงขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ดังแผนที่แสดงอาณาบริเวณและคลองสายสำคัญของกรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 2-3)

การขยายพระนครด้วยการขุดคลองเพื่อรองรับการเข้าอยู่อาศัยของประชาชนที่เพิ่มขึ้น ส่งผลให้คลองแสนแสบซึ่งเป็นคลองที่ขุดเพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นคลองสายสำคัญ เป็นเส้นทางเดินทัพและการอพยพตั้งถิ่นฐานของชุมชนต่าง ๆ คลองแสนแสบเป็นคลองที่ขุดต่อจากคลองมหานาคไปทางใต้ผ่านคลองบางกะปิหัวหมาก และบางขุนากไปออกแม่น้ำบางปะกงที่จังหวัดฉะเชิงเทราแบ่งเรียกชื่อได้ 2 ช่วงคือ คลองแสนแสบใต้ มีจุดเริ่มจากคลองมหานาคตรงวัดบรมนิวาสไปถึงหัวหมากและคลองตัน ส่วนอีกช่วงหนึ่งเรียกว่าคลองแสนแสบเหนือ เริ่มจากหัวหมากผ่านคลองสามเสนช่วงปลายผ่านบางขุนากไปออกแม่น้ำบางปะกง (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2525, หน้า 612)

ความสำคัญของคลองแสนแสบในการเชื่อมพระนครออกสู่ภาคตะวันออกส่งผลให้มีบทบาทสำคัญในการใช้เป็นเส้นทางเดินทัพและลำเลียงเสบียงอาหารและยุทธโปกรณ์ไปยังกองทัพที่ทำสงครามในประเทศกัมพูชา (ศานติ ภักดีคำ, 2553, หน้า 173-175)

สภาพสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความหลากหลายทางเชื้อชาติมาอาศัยอยู่ร่วมกัน เช่น ลาว มอญ กระเหรี่ยง จีน เป็นต้น ทั้งจากการสงครามและการเข้ามาขายแรงงานซึ่งเริ่มจ้างแรงงานอย่างชาวจีนมาตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 2 ดังรับสั่งในปี จ.ศ. 1177 ทรงมีพระบรมราชโองการให้พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎมเสียบียงอาหารไปรับครัวมอญ ดังนี้

“ทางเมืองกาญจนบุรีนั้นโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎมเสียบียงอาหาร
วงษ์ พงษ์อิศวรภษัตริย์ คุมกองทัพแลเสบียงอาหารเสด็จออกไปโปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิทักษ์มนตรีเสด็จไปด้วย จะได้ทรงดำริจัดการรับรองพวกครัว
รามัญให้สมควรเป็นเกียรติยศแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แล้วจึงมีพระราชดำรัสสั่งให้
เจ้าพนักงานจัดเรือพระที่นั่งหลังคาตาดสีมีเรือตั้งสามคู่ เรือกลองนำแลเรือข้าราชการที่
ต้องเกณฑ์เข้าในกระบวนกองทัพนั้น ให้ตามเสด็จจงพร้อมกัน แล้วพระราชทานเครื่อง
ราชอิศริยยศ...” (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2, จ.ศ. 1177, เลขที่ 6
ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ภาพที่ 2-3 แผนที่แสดงอาณาบริเวณและคลองสายสำคัญของกรุงเทพมหานคร (ปรับปรุงจากแผนที่ของกรมทำแผนที่ พ.ศ. 2439)

การขุดคลองล้อมรอบกรุงเทพมหานครเพื่อขยายเมืองหลวงและรองรับการตั้งถิ่นฐานของประชาชนเริ่มมาตั้งแต่การย้ายพระนครมาตั้งยังฝั่งตะวันออกของฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ด้วยการเริ่มขุดคูเมืองพระนครชั้นนอก (คลองรอบกรุง หรือ คลองบางลำพู-คลองโองอ่าง) ในสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วยแรงงานลาวเขมรเมืองประเทศราช ต่อมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขยายพระนครออกไปจากเดิมโปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ฯ ว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง และเจ้าหมื่นไวยวรนาถจางจิ้นขุดคลองออกไปอีกชั้นหนึ่ง ปากคลองข้างทิศใต้ออกไปริมวัดแก้วฟ้า ปากคลองข้างทิศเหนือออกไปริมคลองวัดเทวราชกุญชร พระราชทานนามว่า คลองคลองผดุงกรุงเกษมและสร้างป้อมเสมาขึ้น 5 ป้อมมีงานฉลองซึ่งตรงกับวันอาทิตย์ที่ 3 ธันวาคม พ.ศ. 2397 คลองนั้นกว้าง 10 วา ลึก 6 ศอก ยาว 137 เส้น 10 วา ราคาเส้นละ 2 ชั่ง 10 ตำลึง เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี เขียนถึงประวัติการสร้างป้อมและการพระราชทานชื่อไว้ ดังนี้

“...อนึ่ง ลูกค่านานาประเทศเข้ามาค้าขาย เห็นบ้านเมืองป้อมคูมั่นคงก็จะเป็นที่หมิ่นประมาทได้ การซึ่งทำป้อมทำกำแพง พระบาทสมเด็จพระบรมมหาราชเจ้าก่อนนี้ ก็ได้ขอแรงไพร่สมกำลังข้าเจ้าบ่าวข้าราชการ มาปักหน้าที่ให้นายกำกับมากระทำทุกครั้ง ก็การครั้งนี้จะปักหน้าที่ให้นายทำเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ จะต้องขอแรงให้ทำปีหนึ่งคนละเดือนเสมอไปกว่าจะแล้ว ให้กรมพระสัคดีจ่ายตัวเล็กไปส่งต่อท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ฯ ว่าที่สมุหพระกลาโหมจะได้มอบให้นายงานกรมพระกลาโหมได้ลงมือทำการ ณ เดือน 10 ขึ้นค่ำหนึ่ง ได้ลงมือก่อยังไม่ทันแล้วก็พระราชทานชื่อป้อมที่ตรงปากคลองผดุงข้ามชื่อ ป้อมป้องปัจจามิตร ป้อมปากคลองที่ 1 ชื่อป้อมปิดปัจฉิม ป้อมเล็กสำหรับยิงสลุตเรียกว่า ป้อมอีกเหลี่ยมหาญ ป้อมที่ 2 เรียกว่า ผลาญไพรีราบ ป้อมที่ 3 เรียกว่า ปราบศัตรูพ่าย ป้อมที่ 4 เรียกว่า ป้อมทำลายประบักษ ป้อมที่ 5 หักกำลังดัษกร ป้อมปากคลองข้างเหนือชื่อ มหานครรักษา ระยะห่างกัน 2 เส้น”

(เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2548, หน้า 68 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ชื่อป้อมต่าง ๆ ที่ได้รับพระราชทานในคราวขุดคลองผดุงกรุงเกษมนี้มีการเรียกต่างไปจากแต่เดิม ดังในหนังสือทำเนียบนาม ภาค 1 กำหนดว่าป้อมที่ตั้งเรียงรายอยู่ชั้นนอกรอบคลองผดุงกรุงเกษมและฝั่งตะวันตกมี 7 ป้อม เรียกป้อมผลาญไพรีราบเป็นป้อมผลาญศัตรูราบ เรียกป้อมทำลายประบักษเป็นป้อมทำลายแรงประบักษ และไม่ปรากฏชื่อป้อมป้อมอีกเหลี่ยมหาญแต่เพิ่มชื่อป้อมวิไชยประสิทธิ์ (ทำเนียบนาม ภาค 1, 2457, หน้า 46-47)

ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 เรื่องสถานที่แลวัดซึ่งสร้างในรัชกาลที่ 4 เรียบเรียงโดย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวถึงป้อมเสมาที่ตั้งเรียงรายอยู่ชั้่นนอกรอบคลองผดุงกรุงเกษมและฝั่งตะวันตกรวม 8 ป้อม (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2465, หน้า 32)

รายชื่อป้อมต่าง ๆ ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 ตรงตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดีและเพิ่มรายละเอียดที่ตั้งป้อม สรุปได้ดังนี้

1. ป้อมป้องปัจจามิตร	อยู่ตรงปากคลองผดุงกรุงเกษมข้าม ซึ่งอยู่ฝั่งตะวันตกริมปากคลองสาน
2. ป้อมปิดบังจันึก	อยู่ฝั่งตะวันออก ริมปากคลองผดุงกรุงเกษมข้างใต้
3. ป้อมฮึกเหี่ยมหาญ	ป้อมเล็กสำหรับยิงสลุด
4. ป้อมผลาญไฟรีราบ	อยู่ใต้วัดเทพศิรินทราวาสหรือวัดพลับพลาไชย
5. ป้อมปราบศัตรูพ่าย	อยู่ใต้ตลาดนางเลิ้ง ตรงหมู่บ้านญวนข้าม
6. ป้อมทำลายแรงปรบักษ์	อยู่เหนือวัดโสมนัสวิหาร
7. ป้อมหักกำลังดัสกร	อยู่ปากคลองผดุงกรุงเกษมข้างเหนือ
8. ป้อมพระนครรักษา	อยู่ริมวัดนเรนทร

ป้อม 8 ป้อมนั้นสร้างไม่สำเร็จในคราวรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 พระนครมีการขยายออกไปอีก รัชกาลที่ 5 จึงโปรดให้รื้อป้อมเพื่อใช้พื้นที่ในการสร้างสถานที่ต่าง ๆ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวว่า

“ป้อม 8 ป้อมนั้นสร้างไม่ทันแล้วหมด ถึงรัชกาลที่ 5 เมื่อเขตร พระนครขยายต่อออกไปอีก ป้อมเหล่านั้นไม่เป็นประโยชน์ตั้งแต่ก่อน จึงโปรดให้รื้อเอาที่สร้างสถานที่ต่าง ๆ โดยมากยังเหลืออยู่เวลานี้แต่ป้อมป้องปัจจามิตรข้างฝั่งตะวันตกที่ปากคลองสานกับป้อมปิดบังจันึก ข้างฝั่งตะวันออกที่ปากคลองผดุงฯ ข้างใต้ 2 ป้อมเท่านั้น” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2465, หน้า 32 ตั้สะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ปัจจุบัน ป้อมป้องปัจจามิตรได้รับการอนุรักษ์จากกรมศิลปากรและมีอาคารสำนักงานเขตคลองสานตั้งอยู่ใกล้เคียง

การสร้างป้อมรอบคลองผดุงกรุงเกษมแสดงถึงความสำคัญของการรักษาพระนครที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหฤทัยว่า ถ้าจะมีข้าศึกสงครามจะได้เป็นที่อุ้มใจแก่ไพร่บ้านพลเมืองซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงพระนคร (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2548, หน้า 68) ซึ่งคลองผดุงกรุงเกษมนี้ ยังเชื่อมคลองมหานาค คลองบางกะปิ หัวหมาก

คลองตัน บางขุนาก เพื่อออกแม่น้ำบางปะกงรวมเรียกว่าคลองแสนแสบ เป็นการเชื่อมพื้นที่รอบเกาะพระนครกับพื้นที่เกษตรใกล้เคียง ศานติ ภักดีคำ กล่าวถึงคลองแสนแสบไว้ว่า

“คลองแสนแสบขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นที่รู้จักกันในปัจจุบันคือ คลองบางกะปิ เชื่อมกับคลองบางขุนาก เป็นคลองที่มีความสำคัญมากที่สุดของพระนครทางด้านทิศตะวันออก คลองสายนี้ยาวตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษมผ่านทุ่งบางกะปิ ไปจนถึงหัวหมาก” (ศานติ ภักดีคำ, 2553, หน้า 166-173)

คลองแสนแสบสามารถแบ่งออก เป็น 2 ช่วงใหญ่คือ แสนแสบตอนต้น เริ่มจากจุดเชื่อมกับคลองมหานาคไปจนถึงหัวหมาก และคลองแสนแสบช่วงปลาย เริ่มจากหัวหมากไปออกแม่น้ำบางปะกง ศานติ ภักดีคำ สันนิษฐานว่าเดิมคลองแสนแสบนี้น่าจะสิ้นสุดที่ทุ่งบางกะปิ จึงมีชื่อเดิมว่า คลองบางกะปิ แต่ด้วยเหตุผลทางการทำสงครามในประเทศกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กองจ้างกุลิเงินขุดคลองตั้งแต่หัวหมากไปถึงบางขุนาก ซึ่งอยู่ในจังหวัดฉะเชิงเทรา จึงทำให้มีชื่อเรียกตามตำบลที่ตั้งว่า คลองบางขุนาก (ศานติ ภักดีคำ, 2553, หน้า 175)

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี กล่าวถึงการขุดคลองบางขุนาก ไว้ว่า

“...ครั้นมาถึงเดือน 2 ขึ้น 4 ค่ำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กองจ้างเงินขุดคลองตั้งแต่หัวหมากไปถึงบางขุนากเป็นทาง 1,337 เส้น 19 วา 2 ศอก ลึก 4 ศอก กว้าง 6 ศอก ราคาเส้นละ 70 บาท รวมเป็นเงินทั้งค่าต่อไม้ ค่าแก้คลองพระโขนงและค่าขุดรวมเป็นเงิน 1,206 ชั่ง 13 ตำลึง 2 บาท 1 สลึง 1 เฟื้อง ขุดอยู่ถึงปีชวดโทศก ศักราช 1202 จึงสำเร็จ..” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2548, หน้า 74)

ดังนั้น คลองแสนแสบจึงเริ่มต้นที่คลองมหานาคซึ่งไหลผ่านคลองรอบกรุง (คลองบางลำพู) ที่ป้อมมหากาฬ และผ่านคลองผดุงกรุงเกษมที่ริมฝั่งวัดบรมนิวาส ซึ่งบริเวณริมคลองแสนแสบจะปรากฏสิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ เช่น ป้อมปราการ บ้านเรือน สะพาน แสดงความเป็นอยู่ของผู้คนในแต่ละช่วง เวลาได้เป็นอย่างดี เช่น ภาพถ่ายบริเวณคลองมหานาคที่ติดกับคลองรอบกรุงในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 (ภาพที่ 2-4) และภาพถ่ายปัจจุบัน เรือนอยู่อาศัยแบบเรือนไทยภาคกลางกลายเป็นอาคารพาณิชย์ สถานที่ราชการ และยังคงมีเส้นทางเรือโดยสาร (ภาพที่ 2-5)

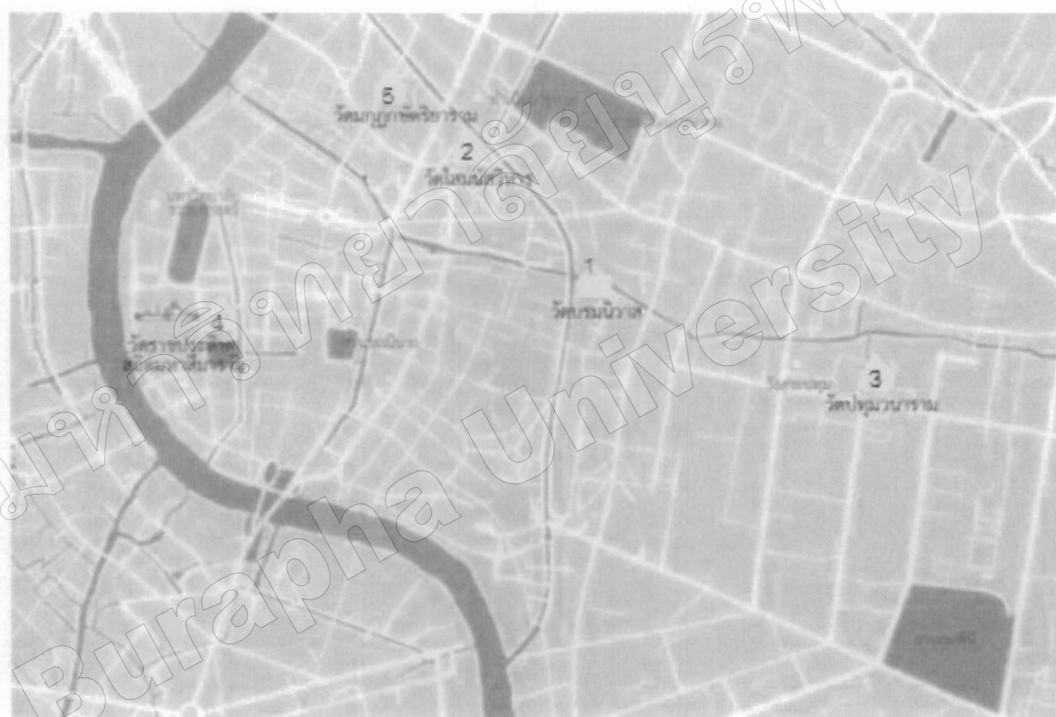
ภาพที่ 2-4 บริเวณคลองมหานาค-คลองรอบกรุง ราวต้นรัชกาลที่ 5 (ศิรัชัย นฤมิตรเรขการ, 2520, หน้า 23)

ภาพที่ 2-5 บริเวณคลองมหานาค-คลองรอบกรุง ปี พ.ศ. 2517

ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงอาณาบริเวณของกรุงเทพมหานครให้มีความกว้างขวางขึ้น มีการเติบโตทางด้านเศรษฐกิจส่งผลให้มีการสร้างวัดทั้งที่เป็นวัดราษฎร์ และวัดหลวง รวมถึงมีจำนวนผู้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาเพิ่มมากยิ่งขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระอารามหลวงทั้งที่อยู่ภายในเขตพระนครและนอกพระนคร จำนวน 5 พระอาราม ได้แก่ วัดบรมนิวาส วัดโสมนัสวิหาร วัดปทุมวนาราม วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม และวัดมกุฏกษัตริยาราม (ภาพที่ 2-6)

ภาพที่ 2-6 แผนที่แสดงที่ตั้งของพระอารามหลวงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปรับปรุงจากแผนที่ของกรมทำแผนที่ พ.ศ. 2439)

พระอารามหลวงทั้ง 5 ตั้งอยู่ในพื้นที่ใกล้พระราชวังในพื้นที่ชั้นในคือวัด ราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ตั้งอยู่ในพระนครริมคลองผดุงกรุงเกษมคือ วัดโสมนัสวิหารและวัดมกุฏกษัตริยาราม และที่ตั้งอยู่นอกพระนครริมคลองแสนแสบคือ วัดบรมนิวาส และวัดปทุมวนาราม พระอารามหลวงที่ทรงสร้างเป็นวัดในคณะธรรมยุติกาซึ่งเป็นคณะที่ก่อตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งผนวชเป็นพระวชิรญาณเถระ

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทยในสมัยก่อนการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์มีลักษณะที่มีพระเถระผู้เป็นใหญ่ปกครองสาธุศิษย์ในการปกครอง ต่อมาเมื่อพระมหา กษัตริย์ทรงอุปถัมภ์ พระพุทธศาสนา จึงเกิดตำแหน่งสมณะศักดิ์และมีอำนาจหน้าที่ในการปกครองสังฆมณฑล (พระพจนวิลาส, ร.ศ. 121, หน้า 1) เมื่ออำนาจการปกครองคณะสงฆ์มาจากการอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ทำให้เกิดตำแหน่งสำคัญขึ้น ดังพบว่าในสมัยอยุธยามีตำแหน่งสังฆการี คือเจ้าหน้าที่ผู้ทำการสงฆ์เป็นเจ้าพนักงานผู้ทำหน้าที่เกี่ยวกับสงฆ์ในงานหลวง สังกัดในกรมสังฆการีซึ่งอยู่ร่วมกับกรมธรรมการ เรียกว่ากรมธรรมการสังฆการี (เดิมเรียกว่าสังกะรีและเปลี่ยนคำเรียกเป็นสังฆการีในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทำหน้าที่ชำระอธิกรณ์พิจารณาโทษแก่พระสงฆ์ผู้ล่วงละเมิดสิกขาบท ประพฤติผิดธรรมวินัย (พระมหาประยูรต์ ปยุตโต, 2551, หน้า 415)

การแบ่งเขตการปกครองคณะสงฆ์นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยประกอบด้วยพระสงฆ์ฝ่ายคามวาสี คือพระสงฆ์ที่อยู่ตามอารามในบ้านเมือง ศึกษาคัมภีร์และพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสี คือพระสงฆ์ที่อาศัยอยู่ในที่สงัดเช่น ป่าหรือถ้ำศึกษาวิปัสสนาธุระ การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยสุโขทัย จัดเป็น 3 คณะคือ คณะฝ่ายคามวาสี ได้แก่คณะเหนือฝ่ายซ้าย และคณะใต้ฝ่ายขวา และคณะฝ่ายอรัญวาสี

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยอยุธยายังคงเป็นเช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย และได้เพิ่มคณะป่าแก้วซึ่งเป็นคณะสงฆ์กลุ่มที่ได้รับอิทธิพลมาจากลังกา เช่นเดียวกับคณะอรัญวาสีในสุโขทัยการปกครองจึงจัดเป็น 3 คณะ คือ คณะฝ่ายคามวาสี คณะฝ่ายอรัญวาสีและคณะป่าแก้ว

พระพจนวิลาส สันนิษฐานการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยก่อนกรุงรัตนโกสินทร์ ว่าอำนาจหน้าที่ของการปกครองของพระราชาคณะคือ วัดในพระนครอยู่ในคณะใดให้ขึ้นอยู่กับคณะนั้น วัดราษฎร์ขึ้นอยู่กับพระอารามหลวง และการปกครองในหัวเมือง ให้มีเจ้าคณะใหญ่ 1 รูป และมีรองเจ้าคณะมากน้อยตามความเหมาะสม คณะหัวเมืองให้ขึ้นตรงต่อเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือหรือฝ่ายใต้ (พระพจนวิลาส, ร.ศ.121, หน้า 3-4)

มหามกุฏราชวิทยาลัย (2525) เรียบเรียงการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ไว้ว่า การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีระเบียบการปกครองเช่นเดียวกับการปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงธนบุรี มีสมเด็จพระสังฆราชดำรงตำแหน่งเป็นมหาสังฆปริณายก มีอำนาจเด็ดขาด ปกครองทั้ง 3 คณะคือ คณะเหนือ คณะใต้ และคณะกลาง

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นการสืบต่อระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ที่วางแบบแผนไว้มาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 มี 3 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ และคณะอรัญวาสี

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นการปกครองเช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 พระองค์โปรดให้รวมพระอารามหลวง 61 วัด และวัดราษฎร์ในกรุงเทพมหานครตั้งเป็นคณะกลาง อยู่ภายใต้การปกครองกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสตั้งแต่ทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนฯ ซึ่งคณะธรรมยุติกาศึกษาขึ้นกับคณะกลางตลอดรัชกาล การปกครองคณะสงฆ์จึงแบ่งออกเป็น 4 คณะคือ คณะใหญ่เหนือ คณะใหญ่ใต้ คณะใหญ่กลาง และคณะใหญ่อรัญวาสี (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 15-114)

นอกจากนี้ การปกครองคณะสงฆ์ในกรุงรัตนโกสินทร์มีการแก้ไขบางประการคือ คณะรามัญขึ้นกับคณะเหนือ คณะลาวขึ้นกับมหานิกาย และคณะอรัญวาสีไม่ได้รวมเข้าในพระนคร ซึ่งโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 3 ได้แบ่งการปกครองเป็น 4 คณะใหญ่ (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2525, หน้า 445) ดังนี้

คณะเหนือ ปกครองวัดในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ปกครองโดยสมเด็จพระสังฆราชฝ่ายขวามีสมณศักดิ์ว่า สมเด็จพระอริยวงศญาณ ฯ

คณะใต้ ปกครองวัดในหัวเมืองฝ่ายใต้ ปกครองโดยสมเด็จพระสังฆราชฝ่ายซ้ายมีสมณศักดิ์ว่า สมเด็จพระพนรัตน์

คณะกลาง ปกครองวัดในกรุงเทพมหานคร และเมืองนครเขื่อนขันธ์ และรวมวัดฝ่ายรามัญ และวัดธรรมยุติกาศึกษา ซึ่งถือว่าเป็นคณะย่อยในคณะกลาง เรียกว่า สำนักบ้น เป็นคณะที่จัดตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ปกครองโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปรมานุชิตชิโนรส (เมื่อครั้งทรงดำรงพระยศกรมหมื่นนุชิตชิโนรส)

การจัดการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พบว่ามีความใกล้เคียงกับการปกครองในฝ่ายราชอาณาจักร คือ เป็นการปกครองแบบกระจายอำนาจ พระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะองค์ศาสนูปถัมภกในพระพุทธศาสนา มีอำนาจสูงสุดในการที่จะทรงแต่งตั้งหรือถอดถอนพระราชราชาคณะได้ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระราชอาคันตุกะสูงสุดมีหน้าที่ชี้ขาดในเรื่องเกี่ยวกับพระธรรมวินัยเพื่อให้พระสงฆ์ปฏิบัติในแนวทางเดียวกัน

สำหรับตำแหน่งสังฆการี กรมพระธรรมการ และกรมราชบัณฑิต จะเป็นผู้รับผิดชอบในส่วนของระเบียบแบบแผนตามกฎหมายของพระราชอาณาจักร ซึ่งจะพบว่าทุกรัชกาลจะมีกรณีที่พระสงฆ์ทำผิดอาญาแผ่นดินอยู่เสมอ การออกกฎหมายควบคู่กับการให้ศึกษาพระวินัยนั้นจึงเป็นสิ่งที่ทำควบคู่กันและสืบเนื่องมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย

การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การจัดการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มต้นด้วยการที่พระองค์ทรงประกาศยกเลิกตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายกและจัดการแบ่งคณะสงฆ์ แก่ไขและแต่งตั้งสมณศักดิ์ เมื่อวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2394 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกสถาปนากรมหมื่นนุชิตชิโนรสขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส โดยมีตำแหน่งต่อนามพระกรว่า "สมณุตมาสังฆปริณายก" ดังนี้

"ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน 9 ขึ้น 4 ค่ำ เวลาเช้า เป็นวันสงฆ์มณฑลปกระยาสนาน แล้วได้เพิ่มพระนามขึ้นจารึกในแผ่นสุวรรณบัฏขึ้นใหม่ว่า สมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงษ บรมวงษาธิบดี จักรบรมนาถ ปถมพันธ์มหาจ้าวรังกูร ประเมนเรศทรสุยสัมมานาภิศักการโธมถถาร อริยสมศีลาจารภิกษุมหาสมคณธรรมเจดีย์ ยุคบุตวาทิสูวระมัญญ อตุลคุณคณาธาร มะหาพานเมตนาภิกษนาใคร ไกรปฏิภกกลาทีโกสล เบญจะปดลเสวตระฉัต ศรีรัตโนปลักณมหาสมณุตมาภิเศกาภิสิต ประมุกกฤษฐสมณศักดิ์ทำรงมหาสังฆปริณายก พุทธศาสนดิลกโลกยมหาปณัตติยสุทรวิจิตรประภูภาณ ไวยยัตญาณมหากระวี พุทธาศีรีรัตนไตรคุณารักษ เอกอรรคมหาอนาคารยรัตน สยามมาทิลอกยปฏิพัทธพุทธปรัสังษเนตร สมณคณินทราธิเบศรสกล พุทธจักโรประการกิจสุฤษติศุภการ มหาปาโมกษะประธาน วโรดม บรมนารถบพิตร เสด็จสถิต ณ วัดพระเชตุพลวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร" (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2548, หน้า 37 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกเลิกตำแหน่งนำพระนามว่าสมเด็จพระสังฆราช และทรงแต่งตั้งให้เป็นมหาสังฆปริณายกทำยพระนามแทน เนื่องจากพระองค์ทรงศึกษาจากพระบาลีอรรถกถา และหารือกับพระเถระผู้รู้พระปริยัติธรรมแล้วลงความเห็น ว่า คำว่า "ราชา" ไม่ควรเป็นชื่อเรียกพระสงฆ์อื่นควรเป็นคำที่กล่าวถึงสมเด็จพระสัมมาสัมมาพุทธเจ้าเท่านั้น อย่างไรก็ตาม พระองค์ทรงคงนามสมณศักดิ์ของตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชไว้เช่นเดิม มีกรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรสทรงรับตำแหน่งสมณุตมาสังฆปริณายก ตำแหน่งที่สถาปนาไว้ที่สมเด็จพระสังฆราชเป็นพระองค์แรก (หม่อมราชวงศ์ศุภวัญญ์ เกษมศรี, 2525, หน้า 448-450)

การปกครองคณะสงฆ์ในตำแหน่งสูงสุดในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีตำแหน่งมหาสังฆปริณายกโดยมีพระนามสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระสังฆราช ดังเช่น ตำแหน่งมหาสังฆปริณายกในสมัยรัชกาลที่ 1 มีพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์สูงสุดคือ สมเด็จพระสังฆราช (สี) วัดระฆังโฆสิตาราม

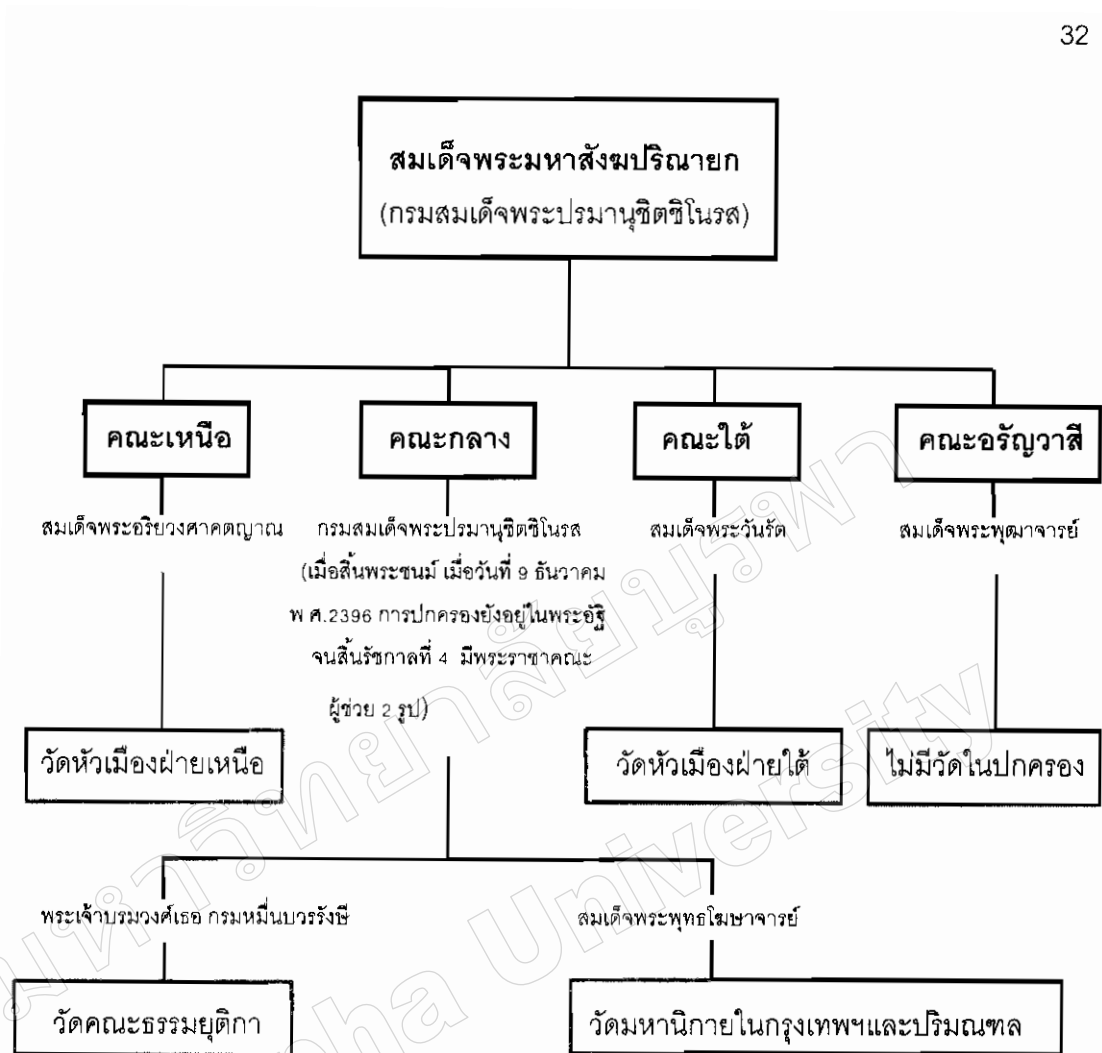
และ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ ฯ ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์สูงสุด คือ สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ ฯ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุฯ และสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดสระเกศฯ และในสมัยรัชกาลที่ 3 มีพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์สูงสุดคือ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ ฯ และสมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบูรณะ

การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงอยู่ภายใต้สังฆมณฑลรูปแบบเดิม 4 คณะ ได้แก่ คณะใหญ่ (คณะเหนือ) คณะใต้ คณะกลางและคณะอรัญวาสี แต่คณะอรัญวาสีไม่ปรากฏในเวลาออกประกาศ หรือมีหมายในราชการเนื่องจากเป็นคณะกิตติมศักดิ์พิเศษไม่มีวัดที่ขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาอย่างชัดเจน (ภาพที่ 2-7)

สำหรับคณะธรรมยุติกา ซึ่งเป็นคณะที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 3 มีรูปแบบการปกครองในลักษณะพิเศษ เนื่องจากเป็นคณะที่รับพระราชทานพรจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้มีอำนาจปกครองกันเอง เป็นผลให้วัดธรรมยุติกาในกรุงเทพฯ และหัวเมืองต่าง ๆ อยู่ภายใต้การปกครองของกรมหมื่นบวรรั้งศรีสุริยพันธุ์ ดำรงสมณศักดิ์เทียบเท่าสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกา และคณะอรัญวาสี เป็นคณะพิเศษ ไม่มีวัดในการปกครอง แต่มีสมณศักดิ์จากเจ้าคณะใหญ่ตั้งขึ้น มีสมณศักดิ์ว่าพระพุฒาจารย์

ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยผนวชมาเป็นเวลานานถึง 27 พรรษาพระองค์ทรงมีความแตกฉานในพระธรรมคำสอนตลอดจนพระวินัยต่าง ๆ ส่งผลให้การควบคุมพระสงฆ์มีความแตกต่างไปเดิม โดยพระองค์ทรงวางแนวพระราชดำริเกี่ยวกับวินัยไว้ให้พระสงฆ์ปฏิบัติ ทำให้พระสงฆ์มีการปรับตัวอย่างมากภายใต้การปกครองในเวลานั้น

การปกครองคณะสงฆ์จึงเป็นการปกครองตามโดยพระสงฆ์ที่ทรงสมณศักดิ์สูงสุดปกครองคณะต่าง ๆ มีวัดที่ขึ้นอยู่ในสังกัดทั่วประเทศ ร่วมกับการปกครองฝ่ายบ้านเมืองด้วยกฎหมายและคำประกาศต่าง ๆ ที่ออกโดยพระมหากษัตริย์พระสงฆ์ที่อยู่ในการปกครองจะต้องปฏิบัติตามพระวินัยและกฎหมายบ้านเมือง เพราะพระสงฆ์มีความสำคัญต่อการปกครองประเทศ เพราะใกล้ชิดประชาชนเป็นที่เคารพศรัทธาอีกทั้งในในสมัยรัชกาลที่ 3 มีพระสงฆ์ที่สอบเปรียญได้ ลาลิกขามารับราชการโดยได้รับการสนับสนุนจากพระมหากษัตริย์ ทำให้มีพระสงฆ์เป็นจำนวนมาก การปกครองที่เข้มงวด เคร่งครัดจึงมีความจำเป็นมากยิ่งขึ้น ไม่เพียงเฉพาะพระมหากษัตริย์พระราชาคณะเท่านั้นที่ปกครองคณะสงฆ์ให้มีความเป็นระเบียบ แต่ประชาชนก็อยู่ในฐานะที่ช่วยตรวจตราไม่ให้มีผู้มาอาศัยบวชเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ด้วย ดังจะพบว่า การตรากฎพระสงฆ์หรือคำประกาศบางฉบับที่กำหนดให้ฝ่ายฆราวาสสามารถเอาผิดพระสงฆ์ที่กระทำผิดได้

ภาพที่ 2-7 การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ณัฐภัทร จันทวิช, 2549, หน้า 36)

การปกครองคณะสงฆ์จึงเป็นการปกครองทั้งฝ่ายพระเถระตามลำดับของสมณศักดิ์ มีพระมหากษัตริย์เป็นองค์ศาสนูปถัมภกมีฝ่ายฆราวาสช่วยตรวจตราพระสงฆ์ที่ละเมิดพระวินัย และกฎหมายบ้านเมือง เมื่อมีการก่อตั้งคณะธรรมยุติกขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในคณะสงฆ์ มีการปรับตัวในด้านการศึกษาและการทำสังฆกรรม

การชำระพระพุทธศาสนาในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์-รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การชำระพระพุทธศาสนาเพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาที่มีมาตั้งแต่ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีแนวทางในการรักษาให้พระสงฆ์คงความบริสุทธิ์ ประพฤติตามพระวินัยซึ่งเป็น

พุทธวจนะอย่างเคร่งครัดเพื่อให้ประชาชนมีความเชื่อและปฏิบัติตนต่อพระพุทธศาสนาได้อย่างไม่หลงผิด ดังปรากฏมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ที่มีผู้ศรัทธาในพระพุทธศาสนาเผาตัวเพื่อบูชาพระรัตนตรัยแสดงถึงความล้มเหลวในการเข้าถึงหลักธรรมในพระพุทธศาสนา

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ระบุถึงเรื่องนายบุญเรืองเผาตัวเอง ดังนี้

“ลุดักราช 1152 ปีจอโทศก เป็นปีที่เก้าครั้งนั้นมานายบุญเรืองคนหนึ่งเป็นคนมีศรัทธามีสหายสองคนคือขุนศรีกันฐศุกรมมา กับนายทองรัก ภากันไป ณ พระอุโบสถวัดครุฑธาราม ตั้งปราฐานาพระพุทธภูมด้วยกันทั้งสามคน ชวนกันนมัสการพระพุทธรูปพระประธานแล้วตั้งสัตยาธิฐานเสียงดอกรับอ้อนคนละดอกบูชาพระพุทธรูปเจ้าว่า ถ้าผู้ใดจะสำเร็จแก่พระโพธิญาณในอนาคตกาลแล้ว ขอให้ดอกบัวผู้นั้นจงบานเห็นประจักษ์โดยแท้ ครั้นรุ่งขึ้นดอกบัวของนายบุญเรืองนั้นก็บานดอกเดียว ของนายขุนศรีกันฐศุกรมทองรักนั้นหาบานไม่ ตั้งแต่นั้นมานายบุญเรืองก็มาเอาไครยอยู่ที่การเบรียน ณ วัดแจ้งตั้งสมาฐานพระอุโบสถศีลฟังธรรมเทศนา เอาสำลีสูดน้ำมันเป็นเชื้อพาดแขนทั้งสองข้าง จุดเพลิงบูชาต่างประทีปทุกวัน ครั้น ณ วันศุกร์เดือนสามขึ้นแปดค่ำ เวลากลางคืนประมาณทุ่มเศษ นายบุญเรืองฟังพระธรรมเทศนาจบแล้ว ระวังสงบดีแล้วจุดเพลิงเผาตัวเข้า เมื่อเปลวเพลิงวูบท่วมตัวนั้น นายบุญเรืองร้องประกาศแก่คนทั้งปวงว่า สำเร็จความปราฐานาแล้วฯ ขณะคนทั้งปวงตื่นกันไปดูประมาณห้าร้อยหกร้อยเศษ ชวนกันชื่นชมยินดี บ้างก็ร้องส้องสาธุการเอิกเริกอ้ออึ้ง บ้างก็เปลื้องผ้าห่มโยนเข้าไปในกองเพลิง พวกแขกที่มาอยู่ในที่นั้นก็พลอยดูเล่น ถอดหมวกโยนเข้าไปในไฟด้วย” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 100 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ปัจจัยหนึ่งของการนับถือพระพุทธศานานอกเหนือไปจากพระธรรมคำสอนดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 คือ ในช่วงเวลานั้น บ้านเมืองเกิดศึกสงครามอย่างสม่ำเสมอ ประกอบกับอยู่ในช่วงของก่อสร้างพระนคร พระสงฆ์ สามเณรยังขาดการควบคุมให้อยู่ในพระวินัย ยังคงมีความประพฤติตนเช่นเดียวกับฆราวาส ดังพบเหตุเพลิงไหม้ที่วัดมหาธาตุโดยมีสาเหตุมาจากสามเณรที่คิกคะนองจุดดอกไม้ไฟเล่นเป็นเหตุให้พระมณฑป วัดมหาธาตุไหม้ไฟจนเหลือแต่ผนัง เมื่อมีการชำระโทษประหารชีวิตแล้ว สมเด็จพระสังฆราชถวายพระพรขอชีวิตสามเณรผู้นั้นจนต่อมาอุปสมบทได้เป็นพระครูที่วัดเมืองสมุทรปราการ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 139) สำหรับการชำระพระพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 1 ที่สำคัญคือ การสังคายนาพระไตรปิฎก ภายหลังจากการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัชกาลที่ 2 การชำระพระพุทธรูปศาสนาได้สืบต่อจากแบบแผนที่รัชกาลที่ 1 ทรงวางไว้ ด้วยการให้อำนาจแก่ทั้งพระเถระและฝ่ายฆราวาส ตรวจสอบพระสงฆ์ที่ประพฤติผิด มาลงโทษ ทั้งการจับสึกและสึกแซนเป็นไพร่หลวง มีการรื้อฟื้นวรรณกรรมในพระพุทธรูปศาสนาเช่น มหาชาติ สังคายนาทสวดมนต์ และให้พระราชอาคณเฑาะ์แต่งหนังสือโอวาทานุศาสน์เป็นหนังสือที่ แสดงข้อวัตรอันสมควรเพื่อป้องกันกาเกิดอาบัติปาราชิก นอกจากนี้ยังมีการฟื้นฟูธรรมเนียม วันวิสาขบูชาขึ้นสืบต่อมาจากสมัยอยุธยา

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 พระสงฆ์ในพระพุทธรูปศาสนามีจำนวนมากขึ้น พระสงฆ์อยู่ในฐานะที่สำคัญของสังคม ผู้ที่เข้ามาบวชจึงมีความหลากหลาย ทั้งที่มีเจตนาในการบวชเพื่อศึกษาพระธรรม และที่แอบอิงอาศัยพระพุทธรูปศาสนาเพื่อหาประโยชน์ส่วนตัว ปัญหาเกี่ยวกับพระสงฆ์ที่ประพฤติไม่ชอบตามพระวินัยจึงยังปรากฏทั้งที่พระวชิรญาณเถระทรงก่อตั้งคณะธรรมยุติกาให้เป็นแบบแผนความประพฤติของพระสงฆ์อย่างเคร่งครัดแล้ว จึงเป็นเหตุให้มีการสึกพระ 500 รูป (มหา มกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 116) โดยอาศัยพระวินัยบัญญัติในการไต่สวน

Terwiel (1989) กล่าวถึงจำนวนพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ได้จากการสำรวจจากหลายสำนักพิมพ์ พบว่ามีจำนวนที่แตกต่างกันแต่จัดได้ว่าอยู่ในจำนวนที่สูงมากและอาจคลาดเคลื่อนจากการนับเฉพาะกรุงเทพฯ หรือแบบทั้งประเทศ ในปี ค.ศ. 1822 (พ.ศ. 2365) จาก นิตยสาร Crawford ระบุว่าจำนวนพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ ราว 5,000 รูป และ 50,000 รูป ในปี ค.ศ. 1831-1833 (พ.ศ. 2374-พ.ศ. 2376) และการรวบรวมข้อมูลของ Moor จากหนังสือ Notices of the Indian ที่ระบุว่า มีพระสงฆ์เฉพาะในกรุงเทพฯ มีจำนวนมากถึง 20,000 รูป และ Roberts กล่าวไว้ใน หนังสือ Embassy ซึ่งรายงานว่ในปี ค.ศ. 1832 (พ.ศ. 2375) จำนวนของพระสงฆ์อยู่ในราว 20,000 รูป ซึ่งจำนวนของพระสงฆ์จะมีความเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพทางเศรษฐกิจสัมพันธ์กับราคาข้าว เช่นใน ปี ค.ศ. 1831 เกิดเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ ปรากฏว่ามีพระสงฆ์เพิ่มขึ้นเป็นเท่าตัว (Terwiel, 1989, p. 221)

จากการที่ Terwiel (1989) รวบรวมจำนวนของพระสงฆ์ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์โดยเทียบจากภาวะเศรษฐกิจและภัยธรรมชาติว่าส่งผลต่อการเพิ่มจำนวนของพระสงฆ์นั้นเข้าใจว่าเป็น การสำรวจผู้ที่เข้ามาบวชในช่วงเวลาต่าง ๆ อาจมีการสึกหรือไม่ ไม่ได้ระบุไว้ ดังจะพบว่า เมื่อเกิดเหตุการณ์วิกฤตชาวบ้านมักเข้ามาพึ่งพระพุทธรูปศาสนา จึงเป็นธรรมดาที่จำนวนพระสงฆ์จะเพิ่มขึ้นตามสภาพที่เปลี่ยนแปลงไป ไม่ว่าสภาพเศรษฐกิจจะดีหรือไม่ก็ตาม โดยไม่ได้กล่าวถึงการศึกษาเล่าเรียนของพระสงฆ์ซึ่งจะเป็นจำนวนพระสงฆ์ที่มีระยะเวลาในการบวชเป็นเวลานาน

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวนพระสงฆ์และประชากรใน กรุงเทพฯ มีเพิ่มมากขึ้น ปาลเลอกัณฑ์ระบุจำนวนของพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ ว่ามีจำนวนมากถึง 12,000 รูป จากจำนวนวัด 1,200 วัด (ปาลเลอกัณฑ์, 2552, หน้า 529) การเพิ่มจำนวนพระสงฆ์ในช่วงเวลาดังกล่าวสืบเนื่องมาจากสภาพเศรษฐกิจที่ดีจากการค้ากับต่างชาติร่วมกับความสามารถในการสร้างอาคารสถานที่ต่าง ๆ จำเป็นต้องใช้แรงงานที่ว่างมาเป็นกรรมกร ไพร่บางส่วนจึงเข้ามาบวชเพื่อหลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงาน การเพิ่มจำนวนของพระสงฆ์ส่งผลต่อการอยู่ร่วมกัน ทั้งที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์โดยตรง และปัญหาที่เกิดขึ้นจากความเข้าใจผิดของชาวบ้านที่ส่งผลให้เกิดเรื่องผิดธรรมเนียมและกฎหมายขึ้นดังความในประกาศรัชกาลที่ 4 ฉบับหนึ่งว่าให้สำรวจคฤหัสถ์อาศัยวัด ประกาศเมื่อวันอาทิตย์ เดือน 5 แรม 7 ค่ำ ปีมะโรง จ.ศ. 1218 (พ.ศ. 2399)

"ด้วยมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่าคฤหัสถ์ซึ่งอาศัยวัดนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า มักเกิดความเกี่ยวข้องเนื่อง ๆ เกิดความขึ้นครั้งใดก็หลบหนีไปทุกครั้ง เหมือนความอ้ายพู่แหยมครั้งนี้ อ้ายพู่แหยมเป็นผู้ร้ายเก่าหลบหนีคุกไปอาศัยสำนักหนีอยู่กับ พระสงฆ์สามเณร แลชุ่มช่อนอยู่ในวัดวาอารามแล้วเที่ยวกระทำอันตรายต่าง ๆ ตั้งแต่นั้นสืบไป พระราชาคณะ พระครู สุวานุกรม เปรียญ เจ้าอธิการ แลพระสงฆ์สามเณร อารามใด ๆ ที่มีศิษย์คฤหัสถ์อยู่นั้นให้ทำทางว่ามาขึ้นต่อกรมพระธรรมการ แต่ ณ วันขึ้น ค่ำ 1 เดือน 6 ปีมะโรง อัฐศก เสมอไปทุก ๆ เดือน ว่านายนั้นอายุเท่านั้น เป็นบุตรคนนั้น อยู่บ้านนั้น เป็นป่าวคนนั้นสักหลังมือแล้ว ยังไม่ได้สักหลังมือ เป็นศิษย์พระสงฆ์สามเณรเจ้าของกุฎสักคี่หนึ่งแล้วลาไป ถ้าพระสงฆ์สามเณรรูปใด ๆ เอาความไปบอกดังกล่าวแล้วนี้ ให้พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในพระอารามนั้น ๆ ใต้ถามคฤหัสถ์ที่จะนอนค้ำงั้นดู ถ้าเห็นควรจะนอนค้ำงั้นได้ ก็ให้นอนค้ำงั้นสักคี่หนึ่ง ห้ามไม่ให้พระสงฆ์สามเณรรูปใดคบคฤหัสถ์นอกบาญชีไว้ดังกล่าวแล้ว มีผู้จับคฤหัสถ์นั้นมาได้ในโบสถ์วิหาร การเปรียญกุฎอารามใดหรือเกิดความสิ่งหนึ่งสิ่งใดขึ้นจะให้มิโทษแก่พระราชาคณะ พระครู สุวานุกรม เปรียญ เจ้าอธิการในอารามนั้น แลพระสงฆ์สามเณรเจ้าของกุฎโดยโทษา นุโทษนั้นให้พระครูทักษิณคณิสสร พระครูอุดรคณารักษ์ หมายถึงประกาศคณะเหนือคณะใต้ คณะกลาง คณะวัดพระเชตุพน ให้รู้จงทั่วทุกอาราม ทั้งวัดเดิม วัดขึ้น และวัดบาง แลหัวเมืองนครเขื่อนขันธ์คณะนั้น ให้ทำทางว่ามาขึ้นต่อผู้รับสั่งจงทุกเดือน ๆ อย่าให้ขาด เสียราชการได้ตามรับสั่งหมายมา ณ วันอาทิตย์ เดือน 5 แรม 7 ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก" (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548 ก, หน้า 89 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ด้วยฐานะของพระสงฆ์ที่ได้รับการยกย่องนับถือ ประกอบกับจำนวนวัดที่มีมากส่งผลต่อสภาพสังคมทั้งที่เป็นปัจจัยในการนับถือพระพุทธศาสนา เป็นแหล่งเรียนรู้ของชาวไทยที่อยู่ในวัยบวชเรียน และยังเป็นแหล่งที่หลบซ่อนของผู้ที่หนีการดำเนินคดีด้วย ดังนั้น คำประกาศรัชกาลที่ 4 เรื่องให้สำรวจคฤหัสถ์อาศัยวัด จึงแสดงถึงภาวะของสังคมพระสงฆ์ที่จะต้องได้รับการกวดขันเพื่อไม่ให้วัดกลายเป็นแหล่งอาศัยของคนร้ายได้

ความสำคัญของวิทยาการ ด้านวิทยาศาสตร์ และรัฐศาสตร์จากประเทศตะวันตก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เพียงแต่ส่งผลต่อการศึกษาและการปรับตัวของราษฎรเท่านั้น แต่กับคณะสงฆ์พบว่าพระองค์ทรงมีแนวทางในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในแนวทางที่ต่างออกไป ทรงเน้นให้ยึดถือพระไตรปิฎกซึ่งเป็นดั่งธรรมนูญ หรือกฎหมายสูงสุดในการปกครองซึ่งในช่วงเวลาระหว่างที่พระองค์ทรงผนวชนั้นทำให้พระองค์ทรงพบว่าพระสงฆ์ยังมีแนวทางการปฏิบัติที่ไม่เคร่งครัดต่อพระธรรมวินัยเป็นช่องทางให้ผู้ที่ไม่ได้นับถือในพระพุทธศาสนาเข้ามาอาศัยและทำให้ศาสนาเสื่อมเกิดความขัดแย้ง และเมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์แล้วพระองค์จึงมีคำประกาศเพื่อให้ผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบช่วยตรวจตราและชำระไม่ให้มีพระสงฆ์ปลอมและย่อหย่อนต่อพระวินัย

ดังนั้น การชำระพระพุทธศาสนาที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นหลักในการปกครองฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักร เพื่อสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาและเพื่อสามารถปกครองประเทศประชาชนได้อย่างราบรื่น การปกครองคณะสงฆ์ว่าขึ้นอยู่กับพระวินัย จารีต และกฎหมาย การชำระพระพุทธศาสนาจึงเป็นการชำระเพื่อให้เกิดแนวทางการปกครองเดียวกัน ด้วยประเพณีและการศึกษาเล่าเรียนของพระสงฆ์ได้ จนกระทั่งสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีพระราชดำริในการทำให้พระพุทธศาสนามีความบริสุทธิ์และเป็นระเบียบเรียบร้อยมากยิ่งขึ้น ดังที่ทรงดำริเรื่องสังฆกรรมวิธีสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุติกไปได้

การก่อตั้งคณะธรรมยุติกาและผลสืบเนื่องในเวลาต่อมา

คณะธรรมยุติกา คือคณะสงฆ์หนึ่งที่เกิดขึ้นจากการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระวชิรญาณเถระ พระองค์ทรงอุปสมบทในคณะสงฆ์ไทยที่สืบมาแต่เดิม (มหานิกาย) แล้วจึงอุปสมบทซ้ำ (ทัพพีกรรม) ในคณะสงฆ์สีมากัลยาณิที่สืบทอดมาจากลังกา

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) (2531) ให้ความหมายว่าของคำว่า ธรรมยุติก คือ ผู้ประกอบด้วยธรรม หรือชอบด้วยธรรม หรือ ยุติตามธรรม มีที่มาจากเหตุที่คณะธรรมยุติกเกิดขึ้นเพื่อมุ่งแสวงหาและปฏิบัติตามข้อธรรมตามวินัยที่เป็นสัตตสุตสาสน์ (คำสอนของพระพุทธเจ้า)

เมื่อมีการก่อตั้งคณะธรรมยุติกานในสยามเมื่อปี พ.ศ. 2372 โดยพระวชิรญาณเถระ ส่งผลให้สังคมพระสงฆ์มีการปรับเปลี่ยนในหลายด้าน จากเอกสารเรื่องคำประกาศ งานฉลองยุคเขียนขึ้นในปี จ.ศ.1227 ตรงกับปี พ.ศ. 2408 (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครกาลที่ 4, จ.ศ. 1227, เลขที่ 142) กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของการก่อตั้งคณะธรรมยุติกาสรูปว่า

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเมื่อปี พ.ศ. 2367 และเสด็จไปประทับ ณ ตำหนักในวัดมหาธาตุ 3 วัน แล้วเสด็จจำพรรษา ณ วัดสมอราย พระองค์ทรงปฏิบัติตามพระธรรมวินัยจนเป็นที่เลื่อมใสศรัทธา และมีผู้ขออุปสมบทเป็นพระสงฆ์ในคณะธรรมยุติกาทันที พระองค์ทรงก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2372 โดยยึดพุทธวจนะเป็นหลัก ในปี พ.ศ. 2379 พระองค์เสด็จมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศและในปี พ.ศ. 2393 เสนาบดีเชิญเสด็จเข้าไปเสวยราชย์สมบัติ

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) กล่าวถึงการอุปสมบทซ้ำ (ทัฬหีกรรม) ของพระวชิรญาณเถระว่า มีการอุปสมบทซ้ำหลายครั้งและยังมีศิษย์หลวงเดิมที่ติดตามพระองค์หลายรูปร่วมการอุปสมบทซ้ำด้วย ซึ่งการอุปสมบทซ้ำของพระองค์นั้นทำโดยพระสงฆ์รามัญในสีมามาก และในสีมาน้ำ ในโคลงลิลิตมหามกุฏราชคุณานุสรณ์มีพระโอรสผู้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ กล่าวว่า

“...เมื่อทรงตั้งอธิษฐานในพระอุโบสถ ขอให้ประสบพุทธสาวกแล้ว ล่องมาได้สามวัน พระเถระรามัญรูปหนึ่งได้เฝ้าทูลเกล้าฯ ถวายเฉลิมพระศรัทธา จึงทรงยกเป็นอุปัชฌาย์ทรงทำทัฬหีกรรมอุปสมบทใหม่ ต่อมาได้เสด็จกลับไปประทับวัดสมอราย ได้ทรงขุดลูกนิมิตตรวจ ก็ทรงแจ้งว่าเป็นสีมาวิบัติ จึงทรงแสวงหาคณะสงฆ์เพื่อจะทรงอุปสมบทใหม่อีกในเขตสีมาที่ถูกต้อง ก็ทรงได้คณะสงฆ์รามัญ 18 รูป ผู้อุปสมบทในสีมาก็ลยาณีในรามัญประเทศ จึงทรงทำทัฬหีกรรมอุปสมบทอีกในโบสถ์น้ำหน้าวัดที่เรียกในบัดนี้ว่าวัดราชธาธิวาสเพื่อฆ่ากังขาย้าญาติชื่อนมอญไทย..” (สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), 2531, หน้า 7)

การอุปสมบทซ้ำของพระวชิรญาณเถระนั้น เกิดจากการที่พระองค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะแนใจในสีมาที่พระองค์ทำสังฆกรรมอุปสมบททว่ามีความถูกต้องตามพระวินัยโดยพระองค์ทรงเล่าเรียนภาษาบาลีจนแตกฉาน และทรงแนะนำให้พระสงฆ์ทั้งหลายได้ปฏิบัติตาม (สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), 2531, หน้า 18) ต่อมาเมื่อพระวชิรญาณเถระเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ทรงมีพระราชดำริให้พระอารามที่ทรงสร้างมีแผนผังเขตพุทธาวาสแบบมหาสีมาเพื่อให้การทำสังฆกรรมมีความถูกต้องตามพระวินัย

คำว่า ธรรมยุติกานอกจากจะปรากฏในเอกสารเช่นในคำประกาศฉลองยุคแล้วยังปรากฏในคาถาสรรเสริญพระธรรมวินัยอันเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เป็นภาษาบาลีจำนวน 40 บท และมีสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐทรงแปลเพื่อใช้แสดงเทศนาใน กุศลปลื้มตฤตถาในปี พ.ศ. 2397 ซึ่งเป็นพระสูตรพุทธภาษิตมีในกัถสปลั้มตฤตถานิทานวรรค กล่าวถึงคำว่า ธรรมยุติกาน หรือ ธรรมยุติกานว่า

“เอวํ สนฺเตปิ อมฺหากํ ธรรมยุติกานวาทินิ ปตฺติภูมฺมานารหํ อนฺเต สारมตฺถํ คเวสตี” สมเด็จพระสังฆราชปุสฺสเทวทรงแปลว่า “...ดังนี้แล้ว เราทั้งหลายผู้ธรรมยุติกานวาทินิ มีวาทีถ้อยคำกล่าวตามที่ชอบแก่ธรรม เป็นผู้เลือกคัดแต่ข้อที่ชอบแก่ธรรม ไม่ผิดไม่ละเมิดจากธรรม..”

“เอวํ วิหาริโน พุทฺธสาสนे สารุสมฺมตา สกปกฺเข ปวฺจจฺนตี สทฺธมฺมยุติกาน อิติ” สมเด็จพระสังฆราชปุสฺสเทวทรงแปลว่า “..ดังกล่าวนั้น นักปราชญ์ได้รู้ว่าเป็นสัตบุรุษคนดีได้ ในพุทธศาสนา ในฝึกฝายพวกนี้กายเดียวกันนี้ ย่อมกล่าวสรรเสริญว่า นักปราชญ์สัตธรรมยุติกาน ท่านผู้ถือเอาแก่นสารตามที่ชอบแก่สัตธรรม...”

ดังนั้น คำว่าธรรมยุติกานจึงมีความหมายว่า ชอบโดยธรรมที่แท้โดยอ้างอิงจากคำว่า “สัตธรรม” ซึ่งมีความหมายว่า ธรรมที่ดี ธรรมที่แท้จริงกันข้ามกับคำว่าสัตธรรมปฏิรูปซึ่งหมายถึงสัตธรรมปลอม (พระมหาประยูร ปยุตฺโต, 2551, หน้า 427)

คณะธรรมยุติกานเป็นคณะสงฆ์ที่ยึดหลักของธรรมที่แท้ (สทฺธมฺมยุติกาน) มีแนวทางในการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยเป็นหลักสำคัญที่สังคมพระสงฆ์ธรรมยุติกานปฏิบัติ และเทศนาสั่งสอนหลักธรรมที่แท้ให้แก่พุทธศาสนิกชน ดังนั้นพระสงฆ์คณะธรรมยุติกานจึงต้องศึกษาภาษาบาลีเพื่อสามารถอ่านพระไตรปิฎกและเขียนข้อธรรมต่าง ๆ เผยแผ่ได้ และต้องเป็นผู้มีความเคร่งครัดในพระธรรมวินัยด้วย

เมื่อพระวชิรญาณเถระลาสิกขาแล้วครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแล้วพระองค์ทรงสถาปนาวัดและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ รวมถึงให้ความสำคัญต่อพระสงฆ์ในเรื่องของการศึกษาพระธรรมวินัย พระราชาคณะเทศนาพระธรรมได้อย่างถูกต้อง รวมถึงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในเรื่องต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด โดยมีการตักเตือนและบทลงโทษ

ในปี พ.ศ. 2397 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้มีการบำรุงพระพุทธศาสนาโดยให้พระราชาคณะและพระอันดับศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิตยสารที่ 4, จ.ศ.1216, เลขที่ 107) ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยมีพระราชกระแสรับสั่งเรื่องปฏิบัติทางศาสนาว่า การได้สดพระสูตรพระคัมภีร์เป็นสิ่งดีที่จะได้บุญมาก (หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิตยสารที่ 4, ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 401) ความสำคัญกับ

การศึกษาภาษาบาลีเป็นไปเพื่อจะได้เกิดความเข้าใจในความหมายของพุทธพจน์และสามารถนำมาปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง

ในหนังสือพระราชปุจฉาและพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเรื่องพระเทพโมฬีถวายเทศนาใช้คำผิด (พระราชปุจฉา เล่ม 2, 2513) มีใจความว่า ในคืนหนึ่งปี จ.ศ. 1226 (พ.ศ. 2407) พระเทพโมฬีถวายพระธรรมเทศนาธรรมบท 1 กล่าวคำแปลจากพระบาลีผิดพลาด จึงถูกลดนิตยภัตจากเดือนละ 18 บาท เป็นเดือนละ 3 ตำลึง (12 บาท) เท่ากับนิตยภัตพระราชาคณะที่ไม่ได้เล่าเรียน

แม้ว่าในเอกสารดังกล่าวจะไม่ได้กล่าวว่าเป็นพระเทพโมฬีรูปใดแต่ระบุว่ามียายุ 62 ปี ซึ่งยังไม่ชราภาพพอที่จะทำให้เกิดความหลงลืมจนเทศนาผิดจากความหมายในภาษาบาลีได้ (เพราะอายุไม่ถึง 70 ปี) และเพราะสมณศักดิ์ขั้นเทพเป็นพระราชาคณะที่ควรปฏิบัติให้เป็นแบบอย่างต่อการศึกษาพระคัมภีร์ การเทศนาผิดเรียกคำผิดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปรับเงินนิตยภัต

เอกสารสำคัญเล่มหนึ่งชื่อว่า พระภิกษุปาติโมกข์แปลคงตามพยัญชนะ โดยพระบรมราชานุมัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วัดบวรนิเวศวิหาร, 2537) ซึ่งเป็นตำราที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า ภิกษุทำสังฆอุโบสถ (การทำอุโบสถของสงฆ์ที่ครบองค์กำหนดคือ มีภิกษุตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไปสวดปาติโมกข์ได้ตามปกติ) เมื่อได้ฟังพระปาติโมกข์ก็จะทราบตามความที่สวด บทสวดที่มีคำแปลภาษาไทยนี้เป็นการแสดงออกถึงความสามารถในการแปลภาษาบาลีซึ่งต้องอาศัยการเรียนแบบเขียนอ่าน และมีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการปรับตัวในสังคมพระสงฆ์ขณะนั้น

นอกจากพระธรรมวินัยแล้วกฎหมายของบ้านเมืองยังเป็นสิ่งที่ควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ด้วย จากหนังสือประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 มีข้อที่กล่าวถึงพระสงฆ์ เช่น

ปี พ.ศ. 2395 ประกาศเรื่องเถรจันแทงผู้มีชื่อแล้วหนีไป แลห้ามไม่ให้บวชกุลบุตรพ้น 24 ถึง 70 เป็นเถรเป็นเถร

ปี พ.ศ. 2396 ประกาศเรื่องให้สึกพระสงฆ์สามเณรที่สูบฝิ่น

ปี พ.ศ. 2397 ประกาศห้ามไม่ให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดที่กุฎี

ปี พ.ศ. 2403 ประกาศห้ามพระสงฆ์ไม่ให้บอกใบ้แทงหยดประพาศติอนาจาร

ปี พ.ศ. 2404 ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ เป็นต้น

และในปีสุดท้ายของรัชกาล พระองค์ทรงประกาศเรื่องเกี่ยวกับพระสงฆ์ไว้สำคัญข้อหนึ่งคือปี พ.ศ. 2411 ว่าด้วยวันธรรมสวนะให้รักษากุโบสถศีล และกล่าวถึงการทำพิธีมาฆบูชาตามที่

กำหนดในคัมภีร์อรรถกถาว่าให้ทำในวันขึ้น 14 ค่ำ ขึ้น 15 ค่ำ ทั้งสองวัน ดังนี้

“ในกาลบัดนี้ พระสงฆ์ก็มีคฤหัสถ์ก็มีเป็นอันมากที่มีอุตสาหะจะใคร่ทำกรรมสวณะแล รักษาอุโบสถศีลให้ถูกต้องตรงวันเพ็ญวันดับที่แท้ แลวันที่ 8 นับแต่วันเพ็ญวันดับนั้นไป ก็เพื่อจะอนุเคราะห์แก่ชนพวกนั้นให้รู้วันเพ็ญวันดับ แลวันที่ 8 ที่แท้ จึงได้เขียนรายวัน เพ็ญวันดับ แลวันขึ้น 8 ค่ำ แรม 8 ค่ำ ไว้ตลอดชั่วปี...”

“...อนึ่ง ถ้าจะทำพิธีมาฆบูชา ตามนิยมซึ่งมีกำหนดในคัมภีร์อรรถกถาว่าเป็นวันที่ ชุมนุมพระสาวก 1250 แลพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์นั้น ให้ทำ ในวันวันขึ้น 14 ค่ำ ขึ้น 15 ค่ำ ทั้งสองวัน เป็นอันถูกต้องแล้วอย่าได้สงสัยเลย ถ้าไม่เชื่อก็ ให้พิจารณาหัดดูพระจันทร์ในอากาศนั้นเทอญ” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548, หน้า 482 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

คำประกาศต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการควบคุมไม่ให้พระสงฆ์ละเลยการปฏิบัติตนให้ถูกต้อง ตามพระวินัย และเป็นกรควบคุมไม่ให้ผู้ที่อาศัยบวชเพื่อต้องการทรัพย์สินจากความศรัทธาของ ชาวบ้านที่ยังคงมีที่นับถือกันติดอยู่ สิ่งต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี หมายรับสั่งประกาศเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วนั้น ยังปรากฏจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ พระวิหารในพระอารามที่พระองค์ทรงสร้าง ซึ่งจิตรกรรมที่ประกอบด้วยจารึกตัวอักษรเขียนด้วย หมึกภายในกรอบได้แต่ละห้องภาพนั้นเป็นประกาศอย่างหนึ่งที่พระองค์มีมายังพระสงฆ์เพื่อใช้เป็น แนวทางในการปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องตามพระวินัย เช่น การเล่าเรียนพระบาลี สังฆกรรมซึ่ง หมายถึงวินัยกรรมที่หมู่สงฆ์ต้องทำร่วมกัน และรุดงควัตร เป็นต้น

พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒนย์ เกษมศรี สรุประเบียบแบบแผนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ครั้งทรงผนวชสำหรับให้คณะธรรมยุติกปฏิบัติ ดังนี้ (หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒนย์ เกษมศรี, 2525, หน้า 494-495)

1. ทรงตั้งธรรมเนียมนมัสการพระเจ้าคำ ที่เรียกกันว่าทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ เป็นประจำ พร้อมทั้งทรงพระราชนิพนธ์ทสวดเป็นภาษาบาลี เป็นคาถาบ้าง เป็นจุนถนิบท้าง (บทบาลี ร้อยแก้วที่ยกขึ้นแสดงก่อนเนื้อความ)
2. มีการรักษาศีลอุโบสถ และประชุมกันฟังธรรมเช้าเย็นในวันธรรมสวณะและวันอุโบสถ เดือนละ 4 ครั้ง
3. ทรงเริ่มการเทศนาด้วยฝีพระโอษฐ์
4. ทรงตั้งการทำบูชาพิเศษในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ วันมาฆบูชา ทวง นิพนธ์คำบูชา และระเบียบการเดินเทียนและเทศนา

5. ทรงแก้ไขการรับผ้ากฐินให้ถูกต้องตามพุทธบัญญัติ
 6. มีการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ ตามเทศกาล เช่นถวายสลากภัตตร ตักบาตรน้ำผึ้ง ถวายผ้าจ่านำพรรษา
 7. ทรงแก้ไขคำขอบรรพชา และสวดกรรมวาจาในอุปสมบทกรรมให้ถูกต้องยิ่งขึ้นและให้เว้นวิบัติแห่งการอุปสมบทกรรมทุกประการ
 8. ทรงแก้ไขการผูกพัทธสีมาให้ถูกต้องตามพระบาลี
 9. ให้ความสำคัญในหลักของการออกเสียงให้ถูกฐานกรณ์ของอักขระตามหลักบาลีไวยากรณ์
 10. วางระเบียบการครองผ้า พระธรรมยุติกาทิศาโลภิตาให้เหมือนกับพระมอญหรือพระลังกา ต่อมาในปลายรัชกาลที่ 3 จึงกลับไปห่มคลุมแบบพระมหานิกาย จนถึงรัชสมัยของพระองค์ พระธรรมยุติกาทิศาโลภิตาขอพระบรมราชานุญาตกลับไปห่มแหวกตามเดิม พระองค์ไม่ทรงห้ามหรืออนุญาต เพราะไม่เกี่ยวกับราชการแผ่นดิน และไม่ใช่วิจิตต่อพระพุทธศาสนา
 11. ทรงวางระเบียบการกราบไหว้ของพระสงฆ์สามเณร และระเบียบอาจารย์มารยาท
 12. พระธรรมยุติกาทิศาโลภิตาจะต้องมีความแตกฉานในพระปริยัติสามารถแสดงธรรมได้อย่างถูกต้อง
 13. ทรงส่งเสริมให้พระสงฆ์มีการศึกษาในด้านวิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง
 14. ทรงส่งเสริมพระวินัยเป็นหลักปฏิบัติสูงสุด
 15. พระสงฆ์สามเณรจะต้องวางตัวให้น่าเลื่อมใสศรัทธามีมารยาทและขนบธรรมเนียมผลของการก่อเกิดคณะธรรมยุติกาทิศาโลภิตาที่สำคัญยิ่งคือ การฟื้นฟูให้เกิดแนวทางปฏิบัติของพระสงฆ์เป็นคุณแก่พระพุทธศาสนา พระสงฆ์มีความเคร่งครัดตามพระวินัยและศึกษาพระปริยัติธรรม และมีการตรวจทานศีลแสดงความบริสุทธิ์ด้วยการทำอุโบสถกรรมซึ่งเป็นสังฆกรรมข้อสำคัญที่พระสงฆ์จะต้องลงอุโบสถทุก ๆ กึ่งเดือน
- ระยะแรกของการตั้งคณะธรรมยุติกาทิศาโลภิตาทั้ง 2 ฝ่ายยังสามารถร่วมสังฆกรรมกันได้ มีลักษณะเป็นพระสีดอ คือไม่ใช่ทั้งธรรมยุติกาทิศาโลภิตาและมหานิกาย (สมเด็จพระญาณปริยัติวงศาจารย์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 3) ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์ในคณะธรรมยุติกาทิศาโลภิตาเดิมคือพระสงฆ์ในมหานิกายพระสงฆ์คณะธรรมยุติอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อพระวชิรญาณเถระลาสิกขาขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีการสถาปนาวัดในคณะธรรมยุติกาทิศาโลภิตาขึ้นอีก

ความแตกต่างของคณะธรรมยุติกากับพระในมหานิกายที่สำคัญประการหนึ่งคือ เรื่อง การครองจีวร ซึ่งในระยะแรกพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาคครองจีวรแบบ "ห่มแหวก" ซึ่งไม่เป็นที่พอ พระทัยในรัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงมีพระราชปรารภมายังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 2 เรื่องพระสงฆ์ห่มแหวก ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 51 จดหมายเหตุเมื่อ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ความว่า

"พ่อมั่งข่า พ่อจงเป็นเชษฐมัตตัญญู พ่อจรรู้วารน้ำจิตต์และอธิบายของข้าผู้พี่ อันชั้นระ ทุพลภาพมากอยู่แล้ว ด้วยแผ่นดินศรีอยุธยาทรงพระเจ้าแผ่นดินมา 2 พระองค์แล้ว กับ พี่ด้วยอีกคนหนึ่งเป็น 3 ตั้งแต่แผ่นดินสิ้นเกล้าสิ้นกระหม่อมสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ท่านได้ปราบดาภิเษกปีขาลนั้นได้ 5 ปีถึงปีมะแมพี่จึงเกิด ตั้งแต่จำความได้มาจนอายุ ได้ 22 ปี ได้บวชในแผ่นดินนั้น ต่ออายุได้ 23 จึงสิ้นแผ่นดินไป มาเป็นแผ่นดินของสิ้น เกล้าสิ้นกระหม่อมอีก 16 ปี จึงมาเป็นแผ่นดินของพี่ พระภิกษุผู้เป็นสงฆ์รัตนในกรุงศรี อยุธยา ก็เห็นนุ่งสะบงทรงจีวรเป็นลูกบวบทั้งสิ้นด้วยกัน แต่พะมารามัญที่เข้ามาพึ่ง พระบรมโพธิสมภาร อยู่โน้นและเห็นครองผ้าผิดกับพระภิกษุของเรา จึงเรียกกันว่า พระมอญ เดียวนี้พระไทยก็ห่มผ้าเป็นมอญ โดยอึดอัดในมติปัญญาของพี่เห็นว่า ถ้าสิ้น เกล้าสิ้นกระหม่อมยังเสด็จอยู่ก็เห็นจะให้ประชุมพระราชอาณาได้ ว่ากล่าวกันให้เห็นว่า ควรไม่ควรนานอยู่แล้ว นี่พี่กลัวจะเป็นบาปเป็นบุญเป็นคุณเป็นโทษพระสงฆ์จะแตกร้าง กันไปจึงมิได้ว่ากล่าว แต่ใจนั้นรักแต่อย่างบูรณอย่างเดิวนั้นและ สืบไปเบื้องหน้า พระภิกษุไทยซึ่งห่มผ้าเป็นมอญนั้นศูนย์ไป พี่เห็นว่าจะควรกับศรีอยุธยา ก็ถ้าแผ่นดินกลับ มากขึ้นอีกด้วยเหตุอันใดอันหนึ่ง ชื่อของพี่ผู้ได้เป็นเจ้าของแผ่นดินก็มีแต่จะเสียไป เขาจะว่า เป็นเมืองมอญเมืองพะม่าไปเสียมาแต่ครั้งแผ่นดินนั้นนี้แลเป็นความวิตกของพี่มาก นักหนา ให้พ่อเห็นแก่พี่ช่วยเอาขึ้นแจ้กับกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เธอเป็นบรมญาติอัน ใหญ่ทรงไว้ ซึ่งผ้ากาสาหวัดที่รู้พระสัทธรรมของพระเจ้าเป็นอันมาก แล้วก็ เป็นพระภิกษุศรีอยุธยา พี่มีจีวรอยู่ผืนหนึ่งให้พ่อช่วยถวายกรมหมื่นนุชิต ถ้าเธอจะรับเอาไว้ ได้ก็ให้ถวายเธอเถิด ถ้าเธอจะมิรับไว้ครองแล้วก็ให้เอาคืนมาเสีย

จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์ของกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรณพเขียนออกมา ณ วันอังคาร เดือน 1 แรม 2 ค่ำ ปีจอโทศก เพลชาติ 2 ทุ้มเศษ (ราชบัณฑิตยสภา, 2472, หน้า 8-9 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

ซึ่งประชุมพงศาวดารภาคที่ 51 จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรคต ปรากฏคำสารภาพของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ดังนี้

“กระหม่อมฉันเจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ ขอรับพระราชทานสารภาพโดยสัตย์โดยจริง ว่าแต่ก่อนเมื่อเป็นภิกษุหนุ่มแรกบวช กำลังยังตั้งหน้าหาความรู้ วิชาศึกษา ไปคบหากับพระสงฆ์พวกศึกษาคิดละเอียดไปต่าง ๆ ได้ฟังท่านพูดกันว่าหม่อมอย่างรามัญเห็นถูกต้องด้วยเหตุต่าง ๆ ก็พลอยเห็นไปด้วย แต่ยังไม่ได้หม่อมเองมิได้ ครั้นภายหลังพระสงฆ์อื่น ๆ ท่านหม่อมเข้าไปในพระราชวังเป็นรับสั่งถามเลย ๆ มิได้มีรับสั่ง ก็พลอยคิดดีใจไปว่าทรงพระกรุณาโปรดให้ถือตามชอบใจ จึงพลอยทำด้วยต่อมา โดยรักไปข้างทางศึกษาหาได้นึกมาถึงพระเกียรติยศและการแผ่นดินเป็นของสำคัญแข็งแรงเหมือนดังทรงพระราชดำริครั้งนี้ไม่เลย ถ้านึกได้แต่ครั้งนั้นก็มิได้ประพุดิมาดังนี้ อนึ่งเมื่อครั้งนั้นเป็นแต่มีศิษย์เป็นพระสงฆ์อนุจรอยู่ 5 องค์ 6 องค์ ไม่ทราบว่าจะมีศิษย์หามากมายไป ครั้นอาศัยพระบารมีเป็นที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงบริษัทธิจึงมากขึ้น จึงคิดเห็นบ้างว่าจะประพุดิหม่อมอย่างรามัญไม่สมควรแก่พระเกียรติยศและประเพณีพระนคร แต่กาลเลยมานานแล้วก็กระดากอยู่ และไม่มีผู้ใหญ่บังคับบัญชาเป็นที่อ้างก็เกรงใจศิษย์หาพวกพ้องที่ประพุดิเหมือนกันอยู่นั้น ครั้นนี้ได้รับสั่งในกรมเป็นที่อ้างก็ยินดีจะประพุดิตตามพระราชประสงค์สนองพระเดชพระคุณมิให้มีความรำคาญเคืองพระบรมราชอัธยาศัย พระเดชพระคุณเป็นที่ล้นที่พ้นชีวิตอยู่ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท อนึ่งก็จะได้เป็นสามัคคีศิวระด้วยพระราชทานคณะผู้ใหญ่เป็นอันมากต่อไปในเบื้องหน้าด้วย ความสมควรสุดแต่จะโปรดปฏิญาณนี้ถวายไว้แต่ ณ วันพฤหัสบดี เดือน 3 แรม 4 ค่ำ ปีมะเส็ง พุทธศักราช 2472 พระสังกาศในอารามนี้ 11 องค์ ขอรับประทานตามใจเขาเถิดบ้านเมืองครูอาจารย์เขาที่บวชอย่างนั้น ครั้นเดี๋ยวเข็ญเข้าความจะอิงออกไปนอกบ้านนอกเมือง” (ราชบัณฑิตยสภา, 2472, หน้า 10-11)

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏเหตุการณ์ที่พระสงฆ์คณะธรรมยุติกากลับไปครองจีวรแบบหมแหวกอีกครั้ง ดังปรากฏคำอธิบายไว้ในประชุมพระราชพงศาวดารภาคที่ 51 จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ความว่า

“ถึงรัชกาลที่ 4 พระสงฆ์ธรรมยุติกาสังฆซึ่งต้องหมผ้าคลุมอย่างมหานิกายพากันถวายพระพรขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตกลับหมแหวกอย่างเดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสตอบว่าการปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็นการของสงฆ์ แล้วแต่จะศรัทธาอย่างไรก็ปฏิบัติอย่างนั้นไม่เกี่ยวข้องกับฝ่ายอาณาจักร เพราะฉะนั้นไม่ทรงห้ามปรามหรือทรงอนุญาตทั้ง 2 สถาน แต่นั้นพระสงฆ์ธรรมยุติกาก็กลับหมแหวกต่อมา (ราชบัณฑิตยสภา, 2472, หน้า 11)

ด้วยเหตุที่การครองผ้าของพระสงฆ์มีแตกต่างกัน สมเด็จพระพรหมญาณสังขตฺติในรศถวาย คำวินิจฉัยเรื่องพระสงฆ์หม่า ว่า

"ผ้าอันตรวาสก แปลว่าผ้าปิดบังซึ่งโทษ ด้วยเหตุโดยพยัญชนะ อนุตร แปลว่าโทษ วาสก แปลว่าปิดบังกำบัง ผ้าอุตุตราสังค แปลว่า ผ้าบังเฉวียง ผ้าคล้องอยู่โดยมากใน เบื้องซ้าย อุตุตร แปลว่าเบื้องซ้าย อาสังค แปลว่าคล้องอยู่โดยมาก สังฆาฏี แปลว่า ป้องกันอันตรายโดยรอบ สัม แปลว่าโดยรอบ ฆาฏี แปลว่าป้องกันเสียซึ่งอันตราย ถ้าจะ นุ่งห่มก็ควรจะทำให้ต้องตามแปลจึงจะชอบ

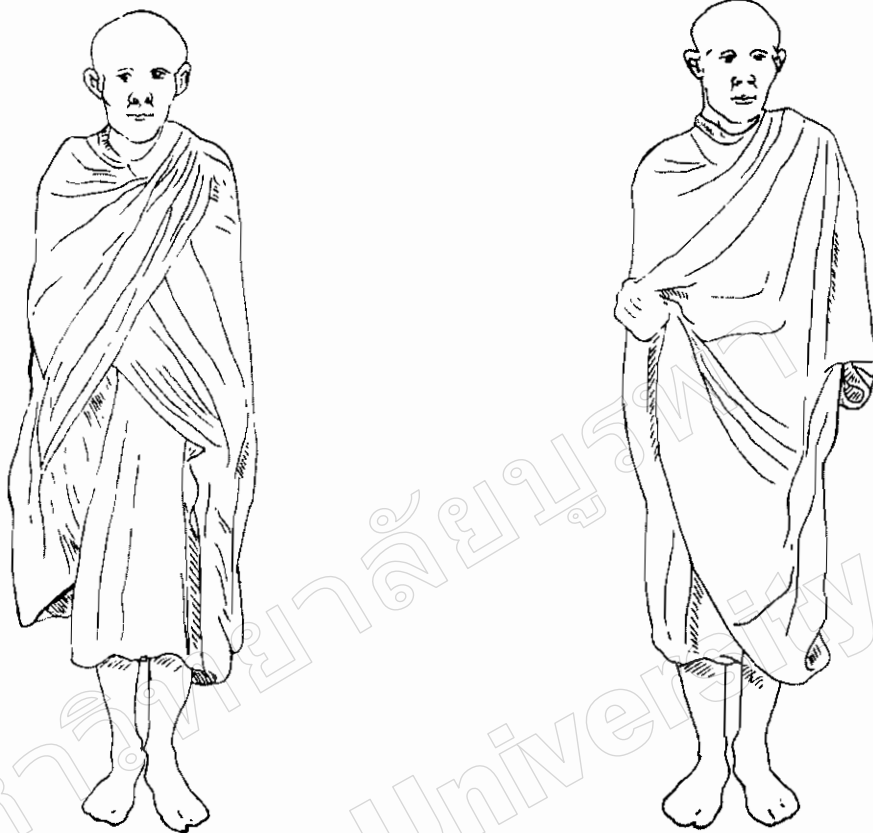
ผ้าสะบงเป็นผ้านุ่งปกนากิมณฑลและขงฆมณฑล ผ้าจีวรห่มเป็นผ้าบังเฉวียง ผ้า สังฆาฏีห่มเป็นผ้าคลุมปกกิมณฑล อนึ่งในมหาอรรถกถาว่า สมปมาณ จีวร ปารุเบญ เตน สหริตฺวา พาหาย อุปริ รูปิตา อุโม อนุตา พหิมุขา ติฏฐุนฺติ ความว่าชายทั้ง 2 อันพระภิกษุเมื่อห่มซึ่งจีวรอันประมาณพอเสมอมีวนเข้าแล้วตั้งลงในเบื้องบนแห่ง แขนมีหน้าในภายนอกตั้งอยู่ และจะเอาผ้าจีวรเข้ากับผ้าสังฆาฏี ห่มคลุม มีวนบวบวางลง เสมอปานนั้นเห็นจะไม่ต้องด้วยความอันนี้ (ราชบัณฑิตยสภา, 2472, หน้า 12 ตัวสะกด การันต์ตามต้นฉบับ)

การครองผ้าจีวรที่เรียกว่าห่มแหวก (ภาพที่ 2-8) คือ วิธีการห่มโดยมีวนลูกบวบบิดมา ทางซ้ายมือ ยกขึ้นพาดไว้บนบ่าซ้ายทำให้ชายจีวรแหวก ริมผ้าข้างล่างจะปกคลุมเข้าลงมาเพียง ครึ่งหน้าแข้ง เมื่อเข้าที่ประชุมหรือออกนอกพระอารามให้รัดประคดเอาไว้

สำหรับการครองผ้าจีวรที่เรียกว่า ห่มคลุม (ภาพที่ 2-9) คือวิธีการห่มจีวรด้วยการมีวน จีวรเข้ากับแขนข้างซ้าย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2552, หน้า 74)

การให้อิสระในการครองจีวรของพระสงฆ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว พระองค์ให้อิสระตามที่พระสงฆ์มีความเห็นพร้อมกันที่จะเลือกครองผ้าตามแบบอย่าง อาจารย์ ซึ่งไม่เป็นพุทธศตต่อพระพุทธศาสนา เพราะระเบียบหน้าที่ของพระสงฆ์ที่เกี่ยวข้องกับจีวร และธุระที่เกี่ยวข้องกับบุคคลอื่น คือ การตัดเย็บจีวร ย้อมจีวร ตามขนาดและสีตามพระวินัย

การปกครองคณะสงฆ์ของพระสงฆ์มหานิกายและคณะธรรมยุติกามีลักษณะร่วมกันคือ ให้พระสงฆ์ปฏิบัติตามพระวินัย และเมื่อมีคำประกาศในเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ที่มีการ ละเมิดพระวินัยและกฎหมายบ้านเมือง พระเถระผู้ใหญ่ พระราชาคณะที่สังกัดในคณะต่าง ๆ จะ ทำหน้าที่ตรวจตราผู้กระทำความผิดเหล่านั้นและนำมาดำเนินคดีเพื่อชำระไม่ให้พระพุทธศาสนา มัวหมอง

ภาพที่ 2-8 พระสงฆ์ห่มแหวก (ปรับปรุงจาก
วินัยมูข เล่ม 2, 2554)

ภาพที่ 2-9 พระสงฆ์ห่มคลุม (ปรับปรุงจาก
วินัยมูข เล่ม 2, 2554)

นอกจากการปฏิบัติตามกฎในพระวินัยแล้ว พระสงฆ์จะต้องรับการศึกษาด้วยความสำคัญในการศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ของพระสงฆ์ คือ เป็นการป้องกันการเทศนาบิดเบือนจากพระไตรปิฎกเป็นผลมาจากการขาดความรู้ในด้านภาษาบาลี ไม่สามารถอ่าน เป็นแต่การเทศนาอย่างที่บอกเล่าสืบต่อ ๆ กันมาซึ่งจะส่งผลให้ชาวบ้านเกิดความเสื่อมศรัทธา หรือนำไปยึดถือปฏิบัติจนเกิดผลเสียต่อไปได้ ศรีสุพร ช่วงสกุล กล่าวถึงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาไว้ว่า

“จากความคิดที่เป็นหลักการของธรรมยุติกนิกาย ที่เน้นการกลับไปสู่ความถูกต้องตามพระไตรปิฎก สะท้อนในบทบาทเรื่องการจัดระเบียบวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ที่ผ่านการพิจารณาแล้วว่าเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า” (ศรีสุพร ช่วงสกุล, 2530, หน้า 87) ธรรมเนียมที่พระสงฆ์จะต้องปฏิบัติเริ่มมีมากยิ่งขึ้นอย่างเช่นการทำวัตรเช้า-ค่ำเป็นประจำทุกวันเพื่อสวดมนต์สารถายพระรัตนตรัยและเมื่อถึงวันธรรมสวนะถึงบิณฑบาต และเติมบิณฑบาต

พระสงฆ์ทำสังฆอุโบสถเพื่อเปิดโอกาสให้พระสงฆ์ที่ต้องอาบัติได้แสดงตัวยอมรับ โดยแนวทางปฏิบัติของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาก็ได้รับการสืบต่อและมีความเคร่งครัดมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นแบบอย่างของการเป็นพระสงฆ์ทั้งหลายตระหนักที่จะต้องปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องตามพระวินัย เป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา ซึ่งแนวความคิดเรื่องการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาด้วยการให้พระสงฆ์มีความบริสุทธิ์เป็นแนวทางที่ใช้ชำระพระพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1

แม้ว่าจะเกิดความเสื่อมต่าง ๆ ของพระสงฆ์ ทั้งที่เกิดจากความไม่เคร่งครัดในพระวินัยที่เชื่อมโยงเข้ากับความคิดที่ว่าพระสงฆ์ไทยถือพระสูตรตันตริกซึ่งเป็นประมวลพระพุทธพจน์หมวดพระสูตร คำบรรยายธรรมต่าง ๆ เรื่องเล่าเรื่องราวในพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งสำคัญกว่าพระวินัย พระสงฆ์จึงมักจะไม่เคร่งครัดในทางพระวินัย ความพยายามที่จะป้องกันรักษาให้พระพุทธศาสนาคงความบริสุทธิ์ จึงปรากฏขึ้นในกระบวนการกฎหมายต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 1

ทั้งนี้ การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการสร้างและปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุเป็นส่วนใหญ่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่สามารถแก้ไขปัญหาการนับถือพุทธศาสนาบิดเบือนจากพุทธวจนะให้เบาบางลงไป เพราะการที่จะสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาไม่ให้เสื่อมไปนั้น ต้องอาศัยพระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาและความเข้มงวดตรวจตราพระสงฆ์ไม่ให้ละเมิดพระวินัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มฟื้นฟูหลักปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ตรงตามพระวินัยบัญญัติมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้เกิดแนวทางแก้ปัญหาของผู้ที่เข้ามาแอบอาศัยพระพุทธศาสนาทำมาหากินในทางเสื่อมซึ่งปรากฏทั้งในรูปของคำประกาศ และจิตรกรรมฝาผนังภายในวัดต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์เขียนเรื่องเกี่ยวกับพระสงฆ์มากกว่าที่เคยปรากฏมาในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

ความสำคัญของพระสงฆ์กับสังคมไทย

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีการยอมรับนับถือเป็นเวลานาน มีผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า อีกทั้งบวชเรียนจนสามารถเทศนาสั่งสอนเป็นพระเถระ พระราชาคณะ เป็นศูนย์รวมของความศรัทธาและส่งผลต่อการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม

สังคมในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังมีรูปแบบของการปกครองแบบเดียวกับในสมัยอยุธยา คือ มีลำดับชั้นของพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ไพร่ และทาส และยังมีพระสงฆ์ที่อยู่ในฐานะพิเศษ เพราะพระสงฆ์เป็นบุคคลที่จะได้รับการกราบไหว้ อยู่ในฐานะของผู้สืบทอดและเผยแผ่หลักธรรมทางพุทธศาสนา พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา กล่าวถึงแนวคิดเรื่องบทบาทของพระสงฆ์ในฐานะของผู้นำในสังคมว่า

"พระสงฆ์ เป็นกลุ่มบุคคลที่มีฐานะพิเศษ คืออาจมาจากกลุ่มมูลนายหรือไพร่ก็ได้ และเมื่ออยู่ในเพศบรรพชิตแล้วก็เป็นที่เคารพกราบไหว้ของบุคคลทั่วไป ซึ่งเป็นกรอบความคิดของสังคมซึ่งกลุ่มบุคคลทุกกลุ่มยอมรับร่วมกันและช่วยให้การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะมูลนาย ไพร่ ดำเนินต่อไป" (พิพาดา ยังเจริญ และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, 2525, หน้า 8)

ความสำคัญของพระสงฆ์ในฐานะที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและเทศนาสั่งสอนเพื่อให้สังคมเกิดความเป็นปกติสุขด้วยหลักธรรม และการเป็นบุคคลที่ประชาชนยอมรับ ดังนั้น หากเกิดเหตุให้ต้องเสื่อมความศรัทธา หรือมีผู้เข้ามาอาศัยเข้ามาบวชเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว ฝ่ายอาณาจักรจะเข้ามามีส่วนในการชำระให้สถาบันพระสงฆ์ปราศจากผู้ละเมิดทั้งพระวินัยและกฎหมายบ้านเมือง ดังพบว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 มีการตรากฎพระสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เนื้อหาสำคัญของกฎพระสงฆ์แก่วินัยที่ว่าด้วยการอาบัติหนักถึงขั้นปาราชิก และการห้ามในเรื่องทรัพย์สิน ทั้งการฝากของไว้กับฆราวาส หรือการแสวงหาทรัพย์สินจากการเทศนา นอกจากนี้ สิ่งที่สำคัญที่เน้นย้ำในกฎพระสงฆ์คือ กำชับให้พระสงฆ์เทศนาตามพระบาลีและอรรถกถา ฎีกาเท่านั้น ซึ่งกฎทุกข้อที่ประกาศมานั้นล้วนแล้วแต่มีบทลงโทษไว้ทั้งสิ้น

การที่พระมหากษัตริย์และฆราวาสสามารถเข้าควบคุมความประพฤติ สอดส่องและขจัดผู้ที่เข้ามาอาศัยบวชแล้วทำให้เสื่อมเสียเป็นการแสดงถึงความสภาพสังคมในเวลานั้นว่า ฆราวาสมีความพร้อมและมีความรู้มากพอที่จะตัดสินได้ว่า สิ่งใดพระทำได้ สิ่งใดไม่สมควร

ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์และฆราวาสมีความเชื่อมโยงกันในการอุปถัมภ์และสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน ตลอดจนมีลักษณะของการสร้างความแน่นแฟ้น ด้วยประเพณีตามเทศกาล ประเพณีเกี่ยวกับการเกิดจนถึงตาย และประเพณีเนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา

ประเพณีและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวและสามารถรวมคนให้เป็นกลุ่มเดียวกันได้ ประเพณีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามโอกาสวันสำคัญจึงเป็นการแสดงถึงความศรัทธาที่มีร่วมกัน ดังนั้น วัดจึงเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและประเพณีต่าง ๆ

สุเทพ สุนทรภัสส์ กล่าวถึงศาสนาว่าเป็นพื้นฐานของการสร้างระบบสังคม โดยสะท้อนผ่านมาทางลักษณะทางกายภาพคือ ผังเมือง โบสถ์ วิหาร พิธีกรรม ศิลปะและการแสดงต่าง ๆ (สุเทพ สุนทรภัสส์, 2548, หน้า 113) และการศึกษาเกี่ยวกับสังคม ประเพณี พิธีกรรม ศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ จะทำให้สามารถเข้าใจบทบาทหน้าที่ของศาสนาในสังคมได้

การสร้างศูนย์รวมประชาชนด้วยการสร้างความศรัทธาเดียวกันสำหรับยึดเหนี่ยวจิตใจ จึงต้องอาศัยรูปแบบของพิธีกรรม เช่น การมีประเพณีในพระพุทธศาสนา เพราะในโอกาสของการ

ประกอบพิธีการหนึ่ง ๆ ไม่เพียงแต่เป็นการกำหนดบทบาท หน้าที่ของแต่ละคนในสังคมแล้ว ในอีกด้านหนึ่งยังเป็นการเผยแผ่ความรู้ หลักธรรม และวิถีปฏิบัติที่ถูกต้องต่อพระพุทธศาสนาด้วย

พระสงฆ์ไม่เพียงอยู่ในฐานะที่เป็นผู้เผยแผ่หลักธรรมเท่านั้น พระสงฆ์ยังเป็นผู้ให้การศึกษาระดับประถมศึกษาและอบรมเด็กผู้ชายให้สามารถมีวิชาความรู้ในด้านอักษรวิธี การสำรวมตน จึงมีประเพณีการบวชเมื่อครบอายุ และการเข้ามารับใช้พระสงฆ์ตามวัด จึงมีแนวความคิดที่ว่า วัดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนและเป็นแหล่งสะสมกำลังคนเนื่องมาจากมีคนเข้าไปอยู่ในการปกครองของวัด เช่น ข้าพระ เลกวัด และโยมสงฆ์ (ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, 2536, หน้า 75)

ข้าพระ หมายถึง ผู้ที่นายเงินให้เป็นคนใช้ของสงฆ์ หรือเป็นคนทีพระมหากษัตริย์พระราชทานแก่พระสงฆ์เพื่อบำรุงรักษาวัดและปรนนิบัติพระสงฆ์ เลกวัดคือ คนที่พระมหากษัตริย์จัดให้มีในวัดที่ได้สังกัดไว้เพื่อรับใช้ทำงานในวัดโดยที่ไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปทำงานให้บ้านเมือง และโยมสงฆ์ หมายถึง คฤหัสถ์ผู้อุปการะพระทั่ว ๆ ไปไม่จำเพาะเจาะจง (พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 2551, หน้า 333; 348) ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้มีความใกล้ชิดกับพระสงฆ์ส่งอิทธิพลต่อชุมชนและสังคม

พระวินัยบัญญัติไว้ให้พระสงฆ์ต้องประพฤติอยู่ใน ศีล 227 ข้อ และให้ตรวจทานความบริสุทธิ์ในวันอุโบสถซึ่งเป็นสังฆกรรมอย่างหนึ่งที่จะต้องทำอย่างสม่ำเสมอเพื่อป้องกันการกระทำผิดทั้งทางวินัยและกฎหมายบ้านเมืองเป็นความเชื่อว่า หากพระสงฆ์มีความบริสุทธิ์ศีลและพระพุทธศาสนาจะยังคงไม่เสื่อมสูญไป ปรากฎในกฎพระสงฆ์ ดังความตอนหนึ่งว่า

“...ด้วยสมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอนันตาสถาภาราดีเรกพิบลสุนทรราชครัทธา เป็นอัครมหาเสนาอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาจำเริญศรีสวัสดิ์ทั้งพระบริญฺติแลปฏิบัติศาสนา ให้ถาวรารุ่งเรืองไปเป็นที่เลื่อมใสเนรมิตการบูชาแก่เทพยตามนุษย์ทั้งปวงเสด็จออกขณะพระธินั่งดุสิตตามหาปราสาทโดยบุรพภาภิมุข พร้อมด้วยอัครมหามนตรีกระวีชาติราชปะโรหิตาโหรราชบัณฑิตเฝ้าพระบาทมงกษมาศ จึงมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า มีพระราชอุษณีได้คิดแก่พระกายแลพระชนมชีพจนได้ศิริราชสมบัติทั้งนี้ด้วยตั้งพระไทยจะบำรุงพระบวรพุทธศาสนาตามพระพุทธปฏิภาณว่าพระปาติโมกข์สังวรวิไนย นี้ชื่อว่าพระศาสนา ถ้าพระภิกษุยังทรงพระปาติโมกข์บรรณอยู่ตราบใด ชื่อว่าพระศาสนายังตั้งอยู่ตราบนั้น (ชาญณรงค์ บุญหนุน, 2546, หน้า 107 ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

กฎพระสงฆ์ในกฎหมายตราสามดวง ต้องการเน้นย้ำให้พระสงฆ์ตระหนักถึงความสำคัญในการเคร่งครัดรักษาสิกขาบททั้ง 227 ข้อหรือที่เรียกว่าพระปาติโมกข์อย่างครบถ้วน เพื่อรักษาความมั่นคงของพระพุทธศาสนาภายหลังจากการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

การทำสังคายนาในสมัยรัชกาลที่ 1 ส่งผลให้แนวทางปฏิบัติของพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 2 เน้นในเรื่องของการศึกษาเล่าเรียนพระบาลีมากยิ่งขึ้น พระองค์ทรงจัดให้มีการสังคายนาสวดมนต์ที่เริ่มมีขึ้นในปี พ.ศ. 2363 (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 95) ซึ่งในช่วงเวลานั้น สภาพสังคมตกอยู่ในความหวาดกลัวเนื่องมาจากเกิดโรคอหิวาตกโรค รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดให้เจ้านายและข้าราชการฝ่ายในหัดสวดพระปริตที่หอพระและพระที่นั่งไพศาลทักษิณซึ่งการสวดพระปริตนี้มีความเชื่อว่าเป็นการสวดเพื่อป้องกันอันตรายต่าง ๆ

ความสำคัญของพระสงฆ์ในฐานะตัวแทนของพระรัตนตรัยในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 มีลักษณะของการสร้างความศรัทธาด้วยการศึกษาเล่าเรียนพระบาลี และการทำสังฆกรรม เช่น อุโบสถกรรมเพื่อแสดงตนว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ และปฏิบัติตามแนวพระราชดำริของพระมหากษัตริย์ เช่น การทำสังคายนาพระไตรปิฎก การทำสังคายนาสวดมนต์ นับว่าเป็นช่วงเวลาของการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาภายหลังจากที่มีการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ที่สำคัญอย่างยิ่ง นอกเหนือไปจากการส่งสมณทูตไปลังกา ในปี พ.ศ. 2352 และทรงบูรณะมหาชาติคำหลวงเป็นวรรณคดีพระพุทธศาสนาซึ่งแต่งไว้ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและสูญหายไปนครราชสีมา กรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เพื่อให้มีมหาชาติคำหลวงครบทั้ง 13 กัณฑ์

มหามกุฏราชวิทยาลัยให้ความเห็นไว้ในหนังสือพุทธศาสนประวัติ สมัยรัตนโกสินทร์ และราชวงศ์จักรี 200 ปีว่า "หนังสือมหาชาติคำหลวงนี้นับว่าเป็นหนังสือที่มีคุณค่าในการเผยแผ่ศาสนธรรมด้านพุทธศึกษา และจริยศึกษา อบรมจิตใจพุทธศาสนิกชนเป็นอย่างดี" (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525 หน้า 101) และในคราวที่เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ผนวชเป็นสามเณรในรัชกาลที่ 2 ได้ถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์มัทรี ซึ่งเป็นหนึ่งในกัณฑ์ที่ได้รับการบูรณะขึ้นในรัชกาลที่ 2

ในสมัยรัชกาลที่ 3 บทบาทของพระสงฆ์มีมากยิ่งขึ้น เพราะมีการสนับสนุนจากรัชกาลที่ 3 ในกรณีที่จะให้พระสงฆ์ที่มีการศึกษาสอบไล่ได้เป็นเปรียญรับราชการภายหลังจากลาสิกขาแล้ว ตลอดรัชกาลที่ 3 การบำรุงพระพุทธศาสนาในด้านการศึกษาพระไตรปิฎกได้รับการสอบสวนและทบทวนอย่างละเอียดโดยพระวชิรญาณเถระ มีการก่อตั้งคณะธรรมยุติกขึ้นในปี พ.ศ. 2372 เพื่อเป็นต้นแบบให้กับคณะสงฆ์ที่ปฏิบัติย่อหย่อนต่อพระธรรมวินัยให้กลับมาสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาตามพุทธวจนะ ซึ่งเมื่อพระวชิรญาณเถระเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วได้สืบทอดงานทางด้านพระไตรปิฎกในด้านการควบคุมให้พระสงฆ์ปฏิบัติตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว งานด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาสืบทอดมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เน้นในเรื่องให้พระสงฆ์ตระหนักถึงหน้าที่ในการเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นหลัก มีแนวทางเดียวกับในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ คือ ให้พระสงฆ์

รักษาศิลให้บริสุทธิ์ แสดงพระธรรมเทศนาถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ พระองค์ทรงไม่สนับสนุนให้พระสงฆ์ที่เข้ามาบวชหาประโยชน์ในการรับราชการเว้นแต่กรรมธรรมการ เพื่อป้องกันการเข้ามาบวชเพื่อหวังอามิสและกลายเป็นการส่งเสริมให้เกิดความย่อหย่อนต่อพระวินัย

ดังนั้น ในรัชสมัยของพระองค์แม้ว่าจะมีการจับสึกพระที่อาบัติปาราชิก แต่แนวทางการปฏิบัติที่เป็นแบบแผนตัวอย่างไว้แก่คณะธรรมยุติกายังคงแสดงถึงพระราชประสงค์ที่ต้องการให้สังคมพระสงฆ์ปราศจากอลัชชี ประกอบกับกฎหมายที่ตราออกมาเพื่อห้ามไม่ให้พระสงฆ์ไม่ว่าสังกัดใด ประกอบอาชีพเช่นเป็นฆราวาส หรือการเสพฝัน หนีความผิดอาญา มาบวช เป็นต้น

วินัย พงศ์ศรีเพียร ให้ความเห็นว่าตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์พระสงฆ์มีความสำคัญทั้งในฐานะของตัวแทนหนึ่งในพระรัตนตรัย และความสำคัญในฐานะของศูนย์รวมจิตใจของคนในชาติ พระมหากษัตริย์จะมีวิธีการเข้าควบคุมไม่ให้พระสงฆ์ที่ละเมิดพระวินัยสร้างความเดือดร้อน โดยอาศัยประชาชนให้มีส่วนร่วมในการดูพฤติกรรมของพระสงฆ์ด้วย (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2544, หน้า 142)

ความสำคัญของพระสงฆ์ที่มีต่อสังคมไทยตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาศัยกฎพระสงฆ์ที่ตราขึ้นในกฎหมายตราดวงในสมัยรัชกาลที่ 1 พบว่า แนวทางต่าง ๆ ยังคงปรากฏในคำประกาศรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเน้นที่การควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ในด้านต่าง ๆ ทั้งที่เน้นย้ำให้เล่าเรียนพระคัมภีร์ และการห้ามไม่ให้ประกอบอาชีพ การเสพเมถุน และการสูบฝิ่น อาศัยพระเถระหรือเจ้าอาวาส ร่วมกับฝ่ายฆราวาสในการสอดส่องดูแล จับกุมนำมาลงโทษตามพระวินัยและกฎหมายบ้านเมือง

ดังนั้น แม้ว่าพระสงฆ์จะอยู่ในฐานะที่ได้รับความเคารพกราบไหว้ รับหน้าที่เผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า และเป็นฝ่ายที่จะสร้างขวัญกำลังใจในยามที่ประเทศเกิดวิกฤต เช่นการสวรรคตพระปริตรในช่วงของการเกิดโรคระบาดต่าง ๆ บทบาทของพระสงฆ์จะเกิดขึ้นอย่างสำคัญได้ ต้องเกิดจากพระสงฆ์รักษาความศรัทธาด้วยการประพฤติตามพระวินัยอย่างครบถ้วน และไม่กระทำการใด ๆ ที่ขัดต่อกฎหมายบ้านเมือง เพราะในทุกรัชกาลมีการจับสึกพระสงฆ์ที่ละเมิดวินัยและกฎหมายเป็นจำนวนมาก โดยมีบทลงโทษด้วยการสักแขนให้เป็นไพร่หลวงต้องทำงานหนักเช่นเดียวกับไพร่หลวงทั่วไป

เมื่อทัศนคติของคนในสังคมที่มีต่อพระสงฆ์เปลี่ยนแปลงไป จากเดิมที่พระสงฆ์อยู่ในฐานะที่ได้รับช้อยกเว้นการจ่ายส่วย การเกณฑ์ไปใช้แรงงาน จนส่งผลให้มีผู้เข้ามาอาศัยพระพุทธศาสนาในการหลาภ ทรัพย์สิน ตลอดจนจำนวนของพระสงฆ์ที่มีเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ส่งผลให้เจ้าอธิการหรือพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในวัดต้องช่วยตรวจสอดพฤติกรรมแล้วรายงานต่อกรรมธรรมการ

เพื่อดำเนินคดีกับผู้ที่แปลกปลอมมาบวช วัดซึ่งเป็นศูนย์กลางของการรวมกลุ่มคน ชาวบ้านและจะใช้โอกาสในการเข้าร่วมกันประกอบพิธีในประเพณีต่าง ๆ ประชุม หรือ เพื่อกำหนดเงื่อนไขหรือแจ้งข่าวสารแก่กัน นอกจากนี้วัดยังเป็นสถานศึกษาให้แก่คนในชุมชนนอกเหนือจากการที่ฝ่ายฆราวาสจะเข้ามารับใช้ปรนนิบัติพระสงฆ์แล้ว พระสงฆ์มีความจำเป็นที่จะต้องรู้หนังสือ เพื่ออ่านพระคัมภีร์และสอนให้กับเด็ก ๆ ที่ชาวบ้านนำมาฝากไว้ให้เรียนหนังสือ

ประเพณีและกฎหมายมีความคล้ายคลึงกันคือ เป็นสิ่งที่ใช้ควบคุมสังคมให้มีระเบียบสงบเรียบร้อย แม้ว่าประเพณีจะไม่มีบทลงโทษที่แน่ชัดเช่นเดียวกับกฎหมายแต่ประเพณีจะเป็นสิ่งที่แสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชุมชน และประเพณีในพระพุทธศาสนายังเป็นการรักษาและสืบอายุพระพุทธศาสนาได้ในทางหนึ่ง ซึ่งเป็นหลักสำคัญในการชำระพระพุทธศาสนา

ทั้งนี้ การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการสร้างและปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุเป็นส่วนใหญ่ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ไม่สามารถแก้ไขปัญหาเรื่องการนับถือพุทธศาสนาอย่างผิด ๆ ให้เบาบางลงไปได้ เพราะการที่จะสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาไม่ให้เสื่อมไปนั้นต้องอาศัยพระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาร่วมกับความเข้มงวดตรวจตราพระสงฆ์ไม่ให้ละเมิดพระวินัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มฟื้นฟูหลักปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ตรงตามพระวินัยบัญญัติมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้เกิดแนวทางการแก้ปัญหาของผู้ที่เข้ามาแอบอาศัยพระพุทธศาสนาทำมาหากินในทางเสื่อมด้วยแนวทางของคำประกาศต่าง ๆ และจิตกรรมฝานั่งภายในวัดที่พระองค์ทรงสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์ โดยเขียนเรื่องเกี่ยวกับข้อปฏิบัติพระสงฆ์เพื่อป้องกันการอาบัติปาราชิกซึ่งเคยอยู่ในรูปของวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

พระสงฆ์จึงต้องมีการศึกษาพระไตรปิฎกอย่างดั่งแท้ ภายหลังได้รับการสังคายนาในสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วยการบันทึกเป็นอักษรขอมภาษามครเป็นกรบูรณาพระพุทธศาสนาด้วยธรรมเจดีย์ มหามกุฏราชวิทยาลัยเรียบเรียงการสืบอายุพระพุทธศาสนาด้วยธรรมเจดีย์ของไทยไว้ว่า

“...สำหรับพระไตรปิฎกนั้นได้มีการทำสังคายนาร้อยกรองแล้วจารึกไว้บนใบลานเป็นหลักฐานอักษรขอม แต่เป็นภาษามครอันเป็นภาษาดั้งเดิมในรัชกาลที่ 1

ในรัชกาลที่ 5 ได้พิมพ์หนังสือพระไตรปิฎกด้วยอักษรไทยภาษามครเป็นครั้งแรกในโลกที่คัมภีร์พระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาทได้มีการจัดพิมพ์ 39 เล่มแต่ยังไม่สมบูรณ์

ในรัชกาลที่ 7 ได้มีการพิมพ์พระไตรปิฎกแบบรัชกาลที่ 5 แต่เป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุดเรียกว่าฉบับสยามรัฐ พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยชุดหนึ่งมี 45 เล่ม

ในรัชกาลที่ 9 ได้มีการแปลพระไตรปิฎกออกเป็นภาษาไทยทั้งหมด 45 เล่ม...”

(มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525, หน้า 184)

การศึกษาพระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 4 จึงต้องศึกษาภาษามครและอักษรขอม ต่อมาเมื่อมีการแปลบทสวดมนต์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการส่งเสริมให้การศึกษาเล่าเรียนเป็นไปอย่างสะดวกขึ้น ไม่เพียงแต่การศึกษาพระธรรมและพระวินัยเท่านั้นพระสงฆ์ยังต้องมีความรู้ความเข้าใจในวิทยาการต่าง ๆ ของสังคมรวมด้วยเป็นการปรับตัวให้เข้ากับฝ่ายบ้านเมือง

คุณสมบัติของพระสงฆ์ไม่เป็นเพียงผู้ละทางโลกเท่านั้น แต่พระสงฆ์ต้องมีบทบาทหน้าที่ในการประกาศพระศาสนา มีความแตกฉานในพระธรรมวินัย สามารถเทศนาให้พุทธศาสนิกชนมีความเข้าใจในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความเชื่ออย่างเช่นการขอหวย เสี่ยงโชค ดังปรากฏในคำประกาศรัชกาลที่ 4 ที่ห้ามไม่ให้พระสงฆ์ไปหอย เป็นต้น

สภาพสังคมไทยที่มีการปรับเปลี่ยนอยู่เสมอส่งผลให้พระสงฆ์ผู้อยู่ในฐานะที่ได้รับการเคารพบูชาต้องปรับตัวให้รับกับการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้น ตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์การชำระพระพุทธรูปด้วยการให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดในพระวินัย และกฎหมายบ้านเมือง มีบทลงโทษให้กับผู้ที่แปลกลบลอมเข้ามาอาศัยบวชในพระพุทธรูป พระสงฆ์จึงต้องอยู่ในพระวินัยอย่างเคร่งครัดตลอดจนรับรู้กฎหมายพระสงฆ์ซึ่งเป็นกฎหมายอาญาที่จะต้องระมัดระวังตนเสมอ เมื่อพระสงฆ์ได้รับการควบคุมจากทางฝ่ายบ้านเมืองยิ่งขึ้น กรมธรรมการมีการตรวจสอบและนำผู้ที่ปาราชิกมาดำเนินคดี ตลอดจนมีการร้องเรียนเรื่องของความประพฤติมิชอบที่พระสงฆ์บางรูปละเมิดพระธรรมวินัยจนเกิดความเสื่อมเสีย

สรุปบทที่ 2

เมื่อกล่าวโดยสรุปถึงสภาพภูมิสังคมสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ สภาพภูมิสังคมสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่ส่งผลต่อสถาบันพระสงฆ์มีปัจจัยมาจากความเปลี่ยนแปลงทั้งสภาพแวดล้อม สภาพเศรษฐกิจ และการติดต่อกับชาวต่างชาติ ทั้งในด้านการศึกษสงคราม ด้านเศรษฐกิจ และวิทยาการด้านต่าง ๆ ส่งผลให้สถาบันพระสงฆ์ต้องปรับตัวอย่างมากเพื่อดำรงฐานะของศูนย์รวมความศรัทธา และทำหน้าที่สืบต่ออายุพระพุทธศาสนาเอาไว้

ภูมิหลังของกรุงเทพมหานครซึ่งเป็นพื้นที่เกษตรกรรมมีแม่น้ำไหลผ่าน มีลำคลองล้อมรอบ วัดที่สร้างขึ้นริมฝั่งคลองเพิ่มขึ้นเพราะแรงพระราชศรัทธาในการที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ทั้งที่สร้างขึ้นใหม่ และที่มีมาก่อนการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อมีการขยายพื้นที่พระนครให้มีอาณาบริเวณมากยิ่งขึ้น ส่งผลต่อการปรับตัวของพระสงฆ์ด้วยเช่นกัน พระสงฆ์ที่อยู่ในเขตเมืองหลวงมีจำนวนมากขึ้นการดูแลควบคุมจะมีมากยิ่งขึ้นดังพบว่ามี การส่ง

บัญชีทางว่าเพื่อตรวจสอบพระสงฆ์และผู้ที่มาพักค้างในวัดว่ามีคดีอาญาหนีความผิดเข้ามาอาศัยหรือไม่ซึ่งเป็นวิธีการตรวจตราด้วยพระเถระและฆราวาสมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แล้วสำหรับพระอารามหลวงที่อยู่ไกลจากพระนคร พระมหากษัตริย์จะสร้างพระราชวังเพื่อเป็นที่ประทับค้างแรมในคราวเสด็จในพิธีบุญต่าง ๆ และยังมีกรขยายพระนครรองรับการเข้ามาของประชาชนที่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ด้วยเช่นกัน

ความสำคัญของสงฆ์ในสังคมไทยอยู่ในฐานะที่สืบอายุพระพุทธศาสนาเพราะเป็นหนึ่งในพระรัตนตรัยเป็นศูนย์รวมศรัทธาและเป็นผู้เข้าร่วมในการประกอบประเพณีต่าง ๆ พระสงฆ์รับบทบาทสำคัญไม่เพียงแต่การให้ความรู้ด้านจริยธรรมเท่านั้น ในขณะที่วิทยาการต่าง ๆ มีเพิ่มมากยิ่งขึ้น พระสงฆ์จำเป็นต้องมีความรู้เกี่ยวกับวิทยาการเหล่านั้นเพื่อทำความเข้าใจในกระบวนการคิดที่จะช่วยให้พระสงฆ์มีวิธีการในการเทศนาได้ดีขึ้น

สภาพภูมิสังคมสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่ส่งผลต่อสถาบันพระสงฆ์คือ การกำหนดที่ตั้งของวัด ดังจะพบว่าพระอารามหลวงที่อยู่ในการเปลี่ยนแปลงจากภายในคณะสงฆ์และความเปลี่ยนแปลงจากสังคมภายนอก ส่งผลให้พระสงฆ์มีการปรับตัวให้เข้ากับเปลี่ยนแปลงและดำรงความบริสุทธิ์ศีลไว้ให้ได้ดังจะพบแนวทางส่งเสริมให้พระสงฆ์เคร่งครัดต่อพระธรรมพระวินัยตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภายหลังจากการขยายกรุงเทพมหานคร พระองค์ทรงสร้างพระอารามหลวงทั้งที่อยู่ภายในเขตพระนครและนอกพระนคร จำนวน 5 วัด ได้แก่ วัดบรมนิวาส และวัดปทุมวนารามอยู่นอกพระนคร วัดโสมนัสวิหาร วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม และวัดมกุฏกษัตริยาราม อยู่ในพระนคร การกำหนดให้มีวัดทั้งที่อยู่ภายในพระนครและนอกพระนคร มีความหมายสำคัญ เช่น วัดที่มีพระสงฆ์คณะลาววัดบวรนิเวศวิหารไปจำพรรษาคือวัดปทุมวนารามกลายเป็นศูนย์กลางให้ชาวลาวที่อาศัยบริเวณนั้นได้มีที่ยึดเหนี่ยวจิตใจและอยู่นอกพระนคร ในขณะที่วัดภายในพระนครไม่มีวัตถุประสงค์ในเรื่องการปกครองประชาชนแต่อย่างใด

การชำระพระพุทธศาสนาด้วยการให้ความสำคัญกับพระสงฆ์นั้นมีมาโดยตลอดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 หากแต่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีแนวทางที่เน้นให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดในพระวินัย และมีความแตกฉานในพระบาลี สามารถศึกษาพระไตรปิฎกได้ด้วยตนเองไม่ใช่การศึกษาด้วยวิธีท่องจำอย่างที่เคยปฏิบัติต่อ ๆ กันมา แนวทางตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พบว่าเป็นแนวทางที่พระองค์ทรงสืบต่อมาจากการที่พระองค์ทรงก่อตั้งคณะธรรมยุติกามือครั้งที่ทรงผนวช ครองวัดบวรนิเวศวิหาร กำหนดให้พระสงฆ์ธรรมยุติกามีวัตรปฏิบัติเป็นแบบอย่างให้ตระหนักถึงหน้าที่หลักของพระสงฆ์

การก่อตั้งคณะธรรมยุติกาและผลสืบเนื่องในเวลาต่อมาเป็นกรณีวิพากษ์วิจารณ์ถึง หลักการ เหตุผล และประโยชน์ที่เกิดจากการก่อตั้งคณะธรรมยุติกาอย่างกว้างขวาง ซึ่งปัจจัยในการก่อตั้งคณะธรรมยุติกาขึ้น เพื่อแสดงคุณลักษณะของพระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติดีงาม ตรงกันข้ามกับพระสงฆ์ที่ละเลยกิจสำคัญในการเป็นพระสงฆ์ เช่นการทำอุโบสถกรรมเป็นประจำทุกกึ่งเดือน และการประกอบพิธีทางศาสนาต่าง ๆ การสวดมนต์ และเทศนา เป็นกิจที่ส่งเสริมให้ประชาชนมีความเข้าใจในคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นปัจจัยหลักที่สะท้อนความสำคัญของพระสงฆ์ไว้